

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE? MIĘDZY
NEOARIANIZMEM (ANOMEIZMEM) A HOMEIZMEM

DARIUSZ SPYCHAŁA

ABSTRACT: (What Did the Vandals Believe in the 4th and 5th Centuries CE? Neoarianism <<Anomies>> and Homeism): The aim of this paper is to contribute to the discussion concerning the belief system of the Vandals. They are generally identified as Arians; I, however, argue that they questioned the similarity of the Natures of God the Son and God the Father and that they lacked the stage of tribal church organisation.

KEYWORDS: Gots, Ostrogots, Wandals, arianism, anomeism, homeism, church, Theodoric the Great, Wulfila, Bible, Huneryk

SŁOWA KLUCZOWE: Goci, Ostrogoci, Wandalowie, arianizm, anomeizm, homeizm, Kościół, Teodoryk Wielki, Wulfila, Biblia, Huneryk

W drugiej połowie IV w. doszło na północno-wschodnim obszarze Cesarstwa Rzymskiego i na przylegających terenach nadgranicznych do rozpoczęcia, w niektórych przypadkach, a w innych do pogłębienia, a następnie gwałtownego przyspieszenia procesu chrystianizacji znacznej części plemion germańskich, w tym i Wandalów¹. Zachowane źródła, szczególnie katolicko-nicejskiego pochodzenia, zgodnie przekazują, że byli oni arianami, co właściwie powinno zakończyć sprawę identyfikacji wiary wyznawanej przez to plemię². Wydaje się to

---

¹ Commodiani (Com.), *Carmina* (Carm.), rec. B. Dombart, [w:] *Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum*, vol. XV, Vindobonae 1887, *Apol.*, 810; Ennodius (En.), *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico* (Pan.), [w:] Ch. Rohr, *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*, Hannover 1995; Monumenta Germaniae Historica (MGH), Studien und Texte, Band 12, Hannover 1995, 13 (70); Eusebii Pamphili (Eus.), *Ecclesiasticae Historiae libri decem, ejusdem De Vita Constantini libri IV. nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil*, Graece et Latine, rec. E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822; Corpus Patrum Graecorum, *Vita*, IV 5; *Pauli Historia Langobardorum edentibus* L. Bethmann et G. Waitz, [w:] *MGH: Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. IV–VI*, Hannoverae 1878; *HL*, I 20; Prokopiusz z Cezarei (Proc.), *Historia wojen*, tłum. D. Brodka, ŻH, Kraków 2013, t. 2: *Wojny z Gotami (Bellum Gothicum)*, Kraków 2015, VI 14 8; Photius, *Bibliothèque*, t. 1., cod. 1-150, Paris 1959, cod. 52, dalej t. 2, Paris 1960, cod. 199: podaje legendę o męczeństwie św. Saby; Döbler 1992, 293–294; Fonseca 2009, 32; Giesecke 1939, 3–6; Heather 2006, 232; Heather 2008, 487–494; Jurik 2021, 81; Kałużny 2017, 38, 60; Kasperski 2017, 14: zauważa, że jest dyskusyjne, czy Longobardowie w wieku V–VI byli arianami, ma o tyle rację, że jeśli byli oni homejczykami to nie byli arianami; Kasprzak 2010, 19–22, 26–27; Leciejewicz 2000, 60; Russell 1994, 26–29, 107: podkreśla, że do Germanów zalicza się Gotów, Franków, Sasów, Burgundów, Alemanów, Swebów, Wandalów oraz Anglo-Sasów. Z wymienionych jedynie większość Alemanów i Anglo-Sasi nie przyjęli w IV–V wieku religii chrześcijańskiej, dalej, s. 130–133, 144: zauważa, że jeszcze w piątym wieku większość Franków, Fryzów, Sasów i Turyngów była poganami, dalej s. 205–206; Strzelczyk 2014, 14–15, 106–107; Śmierchalski-Wachocz 2016, 47–48; Thompson 1963, 56–61; Wilczyński 2018, 494–503.

² Burczak (2005, 14) zauważa, że plemiona germańskie były wyznania ariańskiego. Döbler 1992, 294; Errington 1997, 24–26; Fonseca 2009, 34: zauważa, że Wizygoci przyjęli arianizm właściwie przez przypadek, co nie wymaga komentarza; Kałużny 2017, 38; Kasprzak 2010, 26–27; Kulikowski 2015, 88: podaje, że Wulfila i nawróceni Goci byli arianami; Leciejewicz 2000, 60; Russell 1994, 108, 125–127, 135–136; Strzelczyk 1992, 138: podaje, że Wandalowie byli arianami; Strzelczyk 2014, 14, 106; Thompson 1963, 69–70; Vössing 2018, 41–42: podkreśla, że Wandalowie byli arianami; Wilczyński 2018, 499–500; Żurek 2016, 25.

być oczywiste, ale nie jest. Czasami bowiem, jak to podaje, dość niespodziewanie, Robert Kasperski, w antycznym dziele np. u Prokopiusza z Cezarei mogła pojawić się z powodu presji struktury narracyjnej wpływającej na autora źródła błędna informacja na temat przynależności wyznaniowej germańskiego plemienia³. W tym przypadku miało chodzić o wyznawanie katolicyzmu (w tekście jest ogólnie) przed arianizmem⁴. Nie zagłębiając się w te fantazyjne rozważania wróćmy do rzeczywistej przynależności religijnej Germanów, a co za tym idzie i Wandalów. Sprawa ich rzekomego arianizmu jest istotnie dyskusyjna, gdyż problemem jest sama nazwa, która wbrew pozorom nie jest wystarczająca, by prawidłowo zidentyfikować ich doktrynę⁵. W tekstach katolicko-nicejskich, arianie to przeciwnicy nicejskiego *credo*, szczególnie „współistotności”, do jednego obozu sprowadza się: anomejczyków, homejczyków i zwolenników podobieństwa we wszystkim (homojuzjan) oraz macedonian⁶. Z wymienionych możliwości jedynie tzw. anomejczycy podzielał naukę Ariusza, ale się od niego stanowczo odcinali⁷. Zamieszanie potęguje także to, że zwolennicy niepodobieństwa natury Boga Syna do Boga Ojca znajdowali się zarówno w Kościele anomejskim (eunomiańskim) jak i we wspólnocie oficjalnie homejskiej czyli Kościele Katolickim, popieranym przez Konstancjusza i Walensa, gdzie stanowili czasami znaczną grupę wyznawców⁸. Brak czytelności podziałów doktrynalnych i organizacyjnych zwiększał fakt, że sami przeciwnicy „współistot-

³ Proc., *Bellum Gothicum*, VI 14 8; podaje, że Longobardowie byli chrześcijanami. Döbler 1992, 294; Kasperski 2017, 14 (przyp. 19); sądzi, że Prokopiusz nazywa katolikami Longobardów już w czasie ich wojen z Herulami; Wilczyński 2018, 499.

⁴ Proc., *Bellum Gothicum*; Gregorii Turonensis *Opera*, Pars I: *Historia Francorum*, MG Historica, Scriptorum rerum merovingicarum, red. W. Arndt, Hannover 1884, VI 14 8; Döbler 1992, 294; Kasperski 2017, 14 (przyp. 19); Leciejewicz 2000, 60.

⁵ Sancti Ambrosii (Amb.), *De Fide ad Gratianum Augustum* (Fid.), PL 16, Parisiis 1845, I 6 45; Leszka 2003, 5, 9, 11–12; Strzelczyk 2014, 14; Thompson 1963, 70; Vössing 2018, 41; podkreśla, słusznie, że zwolenników nauki Ariusza nazywano w dokumentach synodalnych arianami, jednak termin ten, o czym nie wspomina rozciągnęli antyanomejscy ojcowie synodalni na homejczyków i homojuzjan; Wilczyński 2018, 499–500.

⁶ Amb., *Fid.*, I 6 45; Sancti Caesarii Episcopi Arelatensis (Ces.), *Opera omnia*, vol. I, red. G. Morin, Marietti 1937, t. II: *Opera varia*, red. Idem, Marietti 1942, *Brev*; Rufini Aquileiensis (Ruf.), *Historiae Ecclesiasticae* (HE), libri duo, PL 21, Parisiis 1845, I 1; Borchardt 1966, 39–44; Errington 1997, 25–26, 55; Leszka 2003, 11–12; Vössing 2018, 41.

⁷ Hieronymus Stridonensis, *Liber de viris illustribus* (vir. ill.), PL 23, Parisiis 1883, 120; Sancti Hilarii Pictaviensis Episcopi (Hil.), *De Trinitate* (Trin.), (red.) P. Smulders, *Corpus Christianorum. Series Latina*, 62-62 A, Turnholt 1979, 1–2; Ruf., HE, I 1; Boularand 1972, 10–16; Brennecke 1988, 15, 19, 26–28; Clark 2004, 33–34; Giesecke 1939, 8–9, 11; Krajewski 1989, 732; Kopecek 1979, 322–326; Leszka 2003, 11–12; Williams 2001, 70; Williams, Friell 1994, 50–51; Vössing 2018, 41.

⁸ Sancti Ambrosii opera, *Epistulae et Acta*, vol. III. Epistularum liber decimus. Epistulae extra Collectionem. Gesta Concilii Aquileiensis, rec. M. Zelzer, CSEL LXXXII/3 Vindobonae 1982, *Ep.* 72 a, 3; 75 a, 18; Ammiani Marcellini (Amm.), *Rerum gestarum libri qui supersunt* (Rerum), (red.) W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob-Karau et I. Ulmann, vol. II: libri XXVI–XXI, Bibliotheca Teubneriana, Leipzig 1979, XXX 9 5, XXXI 14; Ruf., HE, I 1; Salvien de Marseille (Sal.), *Oeuvres*, vol. 2. Du gouvernement de Dieu (Gub.), introduction, texte critique, traduction et notes par G. Lagarrigue, Sources Chrétiennes (SCh) 220, Paris 1975, V 2 9; podaje, że heretycy są nimi „w naszych oczach, lecz sami się za takich nie uważają”; Brennecke 1988, 5–86; Dassmann 1996, 149–150; Giesecke 1939, 3; Leszka 2003, 11–12; Kulikowski 2015, 88; podaje, że Ariusz był Egipcjaninem; Russell 1994, 139; Spychała 2007a, 178; Wiles 1996, 6, 19–23; Williams, Friell, 1994, 52.

ności” uważali się również za katolików, wyznawców jedyne, powszechnego Kościoła⁹. W ich źródłach osoba dzielająca wspólne *credo* była katolikiem, natomiast wyznawcy „współistotności” to sabelianie¹⁰. W tej sytuacji pojawiające się w antycznych źródłach informacje, że ktoś jest katolikiem, mówi o wiele mniej, niż gdyby odnosiło się to do współczesności¹¹. Można to odnieść do informacji o przyjęciu w młodości katolicyzmu (prawdopodobnie nicejskiego) przez Wandala Gejzeryka (Geiserica, Genzeryka) i Ostrogota Teodoryka Amala, oraz katolicyzmu antynicejskiego (tzw. arianizmu) przez Franka Chlodwiga¹². W tym przypadku termin katolicyzm mówi niewiele, dopiero po dotarciu do treści wyznawanego *credo* możemy określić ich rzeczywistą wiarę¹³. Inaczej jest kiedy sprawa dotyczy całych plemion, wówczas kronikarze zainteresowanych stron nie szczędzą szczegółów, choć fakt, że właściwie nie znamy dokładnej daty przyjęcia wiary nicejskiej np. przez Franków ukazuje skalę problemu¹⁴.

Wydaje się, że można jednak spróbować zrekonstruować dogmatyczną zawartość *credo* wyznawanego przez Wandalów, co nie znaczy, że odpowiedź będzie jednoznaczna¹⁵. Początki tzw. misji chrześcijańskich wśród plemion germańskich sięgają prawdopodobnie wieku poprzedniego, czyli III, choć proces nawiązywania pierwszych kontaktów z Rzymianami wy-

⁹ Ces. Arl., *Trin.*, 17: podaje, że heretycy uważali, że to nicejczycy zagubili prawdziwą wiarę, a oni ją odnaleźli, 18; Hil., *Trin.* IV 1; Ruf., *HE*, I 1; Errington 1997, 25–26, 55; Leszka 2003, 11; Russell 1994, 139–140.

¹⁰ Ambr., *Ep.* 32 4; Ruf., *HE*, I 1; Teod., *Haer.*, II 11; Errington 1997, 55; Marrou 1986, 203.

¹¹ Ambr., *Ep.* 32 4; Ruf., *HE*, I 1-3; Leszka 2003, 10–12.

¹² En., *Pan.*, rozpoczyna swoją mowę przed Teodorykiem formułą chrzcielną: *In nomine patris et filii et spiritus sancti*; Greg. Tour., *HF*, II 27 31: podaje, że siostry Chlodwiga sympatyzowały z arianizmem, a Lantechilda była nawet ochrzczona w ich wspólności, jednak dialog między władcą a jego siostrą na temat różnic dogmatycznych między arianizmem (homeizmem) a homouzjanizmem jest fikcyjny; Iordanes (Jord.), *De origine actibusque Getarum (Get.)*, red. T. Mommsen, MGH AA V, 1, Berolini, 1882, 244; Burczak 2005, 14 (przyp. 17); Burczak 2004, 7–8; Czyżewski 2016, 31; Döbler 1992, 293–294; Giesecke 1939, 170; Grzywaczewski 2016, 43: sądzi, że przynależność wyznaniowa Chlodwiga w okresie młodości nie jest pewna, podkreśla jednak obecność ariańskich Germanów w otoczeniu Chlodwiga (Grzywaczewski 2016, 49–50); Kasperski 2013, 14–15, 144, 161: podaje, że Chlodwig przed nawróceniem na katolicyzm był poganinem; Kasperski 2013, 202, 220: zauważa, że władca Wandalów nosił imię: Genzeryk; Kokowski 2007, 296: sądzi, że Teodoryk władca Ostrogotów był wręcz fanatycznym wyznawcą arianizmu; Quest 2020, 218; Rouche 2015, 232–234, 243, 249–250: podaje, że siostra Chlodwiga miała wprowadzić go w zasady homeizmu, ale ten go nie przyjął; Rouche 2015, 252–254; Rohr 1995: 18, 22: podaje, że władca Ostrogotów był arianinem; Russell 1994, 146–147; Schimpff 2013, 97–98: podaje, że Amalaberga popierał homeizm, który nie był arianizmem; Strzelczyk 1992, 97: uważa, że Gejzeryk był nieślubnym synem Godegisela, który możliwe, że był początkowo katolikiem; Uciecha 2016, 9: podaje, że Chlodwig wątpił w boskie pochodzenie Jezusa; Wilczyński 2016, 35: zauważa, że imię Gejzeryk brzmiało po gocku *Gaisa-reiks*, po wandalu *Gesa-reiks*, co tłumaczyć można jako książę; Wilczyński 2018, 503: uważa, że informacje o rzekomym nicejskim wyznaniu młodego wodza Wandalów są mało prawdopodobne.

¹³ Grzywaczewski 2016, 49–50; Kasprzak 2010, 19–20; Śmierchalski-Wachocz 2016, 47–48.

¹⁴ Greg. Tour., *HF*, II 31-32; Burczak 2005, 4 (przyp. 17): podaje możliwe lata chrztu Chlodwiga (486, 496, 497, 498, 499, 500 i przełom 507 na 508); Czyżewski 2016, 32: do nawrócenia Franków doszło albo przed, albo po 500 roku; Grzywaczewski 2016, 43, 46–47: rok 496, 498, 499, 506; Leciejewicz 2000, 60–61; Rouche 2015, 257: podaje, że możliwa data chrztu to 498 roku; Russell 1994, 146–148, 151: podaje, że doszło do tego w roku 496 lub 506, dalej 152–154.

¹⁵ Ces. Arl., *Trin.*, 2-17; Leciejewicz 2000, 60–61; Longosz 1983, 141; Wilczyński 2018, 499: podaje, że plemiona germańskie zostały schryścianizowane przez Wulfilę i jego uczniów; Żurek 2016, 25.

znającymi tę wiarę prawdopodobnie mógł sięgać nawet wieku I lub II po Chrystusie¹⁶. W tym okresie mogli się oni zetknąć z Kościołem, w którym jako wyznaczenie wiary dominowały różne wersje homeizmu, czyli podobieństwa natur Boskich, lub tradycyjne ich wymienianie bez pogłębionej refleksji teologicznej¹⁷. Stosując termin katolik lub katolicyzm do tych czasów mamy do czynienia z taką właśnie doktryną¹⁸. Jako że rozpowszechnienie się chrześcijaństwa nie ograniczało się tylko do mniej lub bardziej planowych działań, a było często dziełem przypadkowych wydarzeń, to od początku pojawiać się zaczęły różne jego nurty doktrynalne, w tym i dość marginalni audianie, założeni przez przebywającego na wygnaniu na Bałkanach, w okresie prześladowań za Dioklecjana, bpa Audiosa (Odi lub Udo)¹⁹. Oczywiście także oni uważali się za katolików²⁰. Z ortodoksyjnych (z podanym zastrzeżeniem) misjonarzy możemy wymienić pochodzącego z Kapadocji Eutychesa, Sansalasa, Nicetasa, biskupa Goddasa i pustelnika Harpyla²¹. Pewien problem stanowi osoba św. Emiliana z Durostorum, który miał ponieść męczeńską śmierć w czasie prześladowań²². Przyznawali się do niego nicejczycy i homejczycy, teoretycznie przed Niceą wyznawców homouzjańskich być nie mogło, ale w obrębie homoios można było w sposób opisowy wierzyć we wspólną substancję

¹⁶ Cassius Dio Cocceianus, *Libri Flaviani (Cas. Dio) (Historia Romana LXV-LXVII)*, (HR), Kasjusz Dion, Księgi flawijskie (Historia rzymska LXV-LXVII), tłum. M. Kaźmierska, D. Latanowicz-Domecka, Poznań 2011, Fontes Historiae Antiquae (FHA) 19, LXVII 12 5 (2): podaje, że Swebowie mieli być przez pewien czas w sojuszu z Jazygami; Com., Carm. *Apol.*, 810; Eus., *HE*, III I 1; Eus., *Vita*, IV 5; Phot., *Bibl.*, 52 199; P. Cornelius Tacitus (Tac.), *Germania*, tłum. T. Płóciennik, Poznań 2008, FHA 10, 13-14; Collins 2007, 54; Giesecke 1939, 6-7, 9-11; Ilski 1994, 86: podaje, że w Scytii apostołował św. Andrzej Apostoł, nie jest jednak tego pewny; Kontny 2019, 164; Kałużny 2017, 38-39, 42; Kasprzak 2010, 19-20, 26-27; Kulikowski 2015, 88; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 129; Russell 1994, 11-12, 134-135; Strzelczyk 1992, 53-57: podaje, że odłam Wandalów, zwany Hasdingami, pojawił się w drugiej połowie II wieku w pobliżu północnej granicy Cesarstwa; Strzelczyk 1984, 104-105; Thompson 1963, 57: zauważa rolę św. Saby wśród Wizygotów, Thompson 1963, 63: podkreśla, że początki chrystianizacji Gotów to wiek III; Vössing 2018, 42.

¹⁷ Ces. Arl., *Trin.*, 17-18; Errington 1997, 25; Kasprzak 2010, 20; Krajewski 1989, 732; Longosz 1983, 129; Marrou 1986, 204-206; Vössing 2018, 32, 42.

¹⁸ Ces. Arl., *Trin.*, 17-18; Errington 1997, 25; Harnack 1910, 174-176; Krajewski 1989, 732; Longosz 1983 129; Vössing 2018, 32-33, 41-42.

¹⁹ Bartnik 1989, 1061: podkreśla, że prowadzili oni następnie działalność misyjną wśród Gotów nad Morzem Czarnym, byli schizmatykami, czyli nie głosili innej doktryny niż tzw. Wielki Kościół; Czyżewski 2016, 33; Dassmann 1996, 149; Fonseca 2009, 32; Giesecke 1939, 6-7; Ilski 1995, 15-16; Kałużny 2017, 39, 42; Kasprzak 2010, 20: podaje, że Gotów nawrócili ewangelizatorzy ariańscy, co jest nieporozumieniem, gdyż chrześcijaństwo dotarło do nich nim rozpowszechnił się anomeizm, a homeizm nie był arianizmem; Longosz 1983, 128-129, 141; Russell 1994, 13-17; Strzelczyk 1984, 106-107; Thompson 1963, 64: sądzi, że byli to ochrzczający podzielnicy naukę Audiosa; Wilczyński 2018, 500-501.

²⁰ Bartnik 1989, 1061; Dassmann 1996, 149; Fonseca 2009, 32; Ilski 1995, 15-16; Longosz 1983, 141; Strzelczyk 1984, 106-107; Wilczyński 2018, 499-500.

²¹ S. Basilius Magnus (Bas.), *Epistulae*, PG 32, Parisiis 1857, 164 2; Fonseca 2009, 32; Kałużny 2017, 45; Kasprzak 2010, 23; Longosz 1983, 132: podaje, że wspomina o nim Bazyli Wielki, Longosz 1983, 141, 143; Wilczyński 2018, 500: podkreśla, że faza przedariańska była u Gotów bardzo słaba, co zakładając, że wyznawali oni homeizm, prowadzi do stwierdzenia, że po 325 r. również była słaba.

²² Hieronimus (Hier.), *Die Chronik (Chron.)*, rec. R. Helm, Berlin 1956, 243; Brennecke 1988, 131-132.

Osób Trójcy Św.²³. Znaczna część nawróconych na chrześcijaństwo od połowy III wieku Gotów wyznawało wiarę dominującego nurtu w Kościele, o czym świadczy udział ich biskupa Teofila w obradach synodu generalnego (soboru) w Nicei²⁴. Nie był to jednak katolicyzm homouzjański. Kościół przed 325 rokiem prawdopodobnie wyznawał homeizm, albo *credo* oparte o wiarę w „Boga Ojca, Syna i Duch Świętego”, bez dalszych już rozważań²⁵. Należy pamiętać o tym, że w sytuacji uznania, iż Goci podzielali taką naukę doktrynalną, będziemy mieli w kolejnych latach do czynienia nie z przyjęciem przez nich nowej wersji *credo*, ale z pozostaniem przy wierze Ojców²⁶. Wiadomo jednak, że Jan Chryzostom, biskup Konstantynopola, powołał niejakiego Unilię na ich biskupa i miał wyznaczyć także jego następcę²⁷. Oznaczało to, że część z nich przyjęła ostatecznie wiarę nicejską. Podobnie miał on otaczać opieką Gotów w samym Konstantynopolu, gdzie tolerował nawet Kościół, w którym zbierali się anomejscy-homejscy Goci²⁸. Kolejną wybitną postacią zasłużoną w akcji ewangelizacji Gotów, tym razem już ze strony katolicko-nicejskiej, był św. Saba²⁹. Jego męczeństwo przypadło na rok 372, kiedy to na terenie Dacji trwały kolejne prześladowania chrześcijan gockich nakazane przez Atanaryka, tym razem nicejczyków i homejczyków³⁰. Zaistniały one w roku 369 i trwały do 372³¹. Poprzednie, również z woli Atanaryka, trwały w 348 roku, kiedy zabici zostali: Inna, Rima i Pinna³². W rezultacie takich indywidualnych działań misjo-

²³ Hier., *Chron.*, 243; Hil., *Trin.*, IV 1–2; Brennecke 1988, 131–132; Jurik 2021, 82: zauważa, że „współistotność” nie miała korzeni biblijnych.

²⁴ Ruf., *HE*, I 2; Dassmann 1996, 149; Errington 1997, 25; Fonseca 2009, 32; Jurik 2021, 82; Kałużny 2017, 42; Kasprzak 2010, 23; Longosz 1983, 131; Spychała 2007b, 299; Strzelczyk 1984, 105; Wilczyński 2018, 499–501.

²⁵ Anicjusz Manliusz Sewerynus Boecjusz, *De fide catholica (Fid.)*, [w:] *Boecjusz, Traktaty teologiczne*, tłum. A. Kijewska, R. Bielak, Ad Fontes 3, Kęty 2007; Anicjusz Manliusz Sewerynus Boecjusz (Boec.), *Quomodo Trinitas unus Deus ac non tres dii (Trin.)*, [w:] *Boecjusz, Traktaty teologiczne*, tłum. A. Kijewska, R. Bielak, Ad Fontes 3, Kęty 2007; Clark 2004, 34; Dassmann 1996, 149; Errington 1997, 25–26; Kałużny 2017, 42–44; Klein 1977, 104; Kulikowski 2015, 88; Pietras 2013, 15–37; Williams, Friell, 1994, 50–51; Williams 1993, 151: podaje, że katolicy (?) mieli taką samą formułę chrzcielną jak arianie (?). Inną mieli manichejczycy, montaniści i paulinianie; Wilczyński 2018, 499–501.

²⁶ Errington 1997, 25–26; Jurik 2021, 82: podaje, że Goci byli arianami; Kałużny 2017, 42–44; Leciejewicz 2000, 60; Wilczyński 2018, 499–501; Wygralak 2004, 12.

²⁷ Kasprzak 2010, 23.

²⁸ Albert 1984, 156; Jurik 2021, 84.

²⁹ Sokrates, *Kirchengeschichte*, Hrsg. von G. Ch. Hansen, Mit Beiträgen von M. Širinjan, GCS, Neue Folge Band 1, Berlin 1995, IV 33; Hermiae Sozomenii (Soz.) *Historia ecclesiastica (HE)*, PG 67, Parisiis 1864, VI. 37; Fonseca 2009, 34; Kałużny 2017, 39–40; Kasprzak 2010, 26; Longosz 1983, 127, 131, 137, 141–143; Wilczyński 2018, 501–502.

³⁰ Orosius (Oros.), *Historiae adversum paganos (Hist.)*, ed. C. Zangemeister, CSEL 5, Wien 1882, VII 32 13: „Praeterea Athanaricus rex Gothorum Christianos in gente sua crudelissime persecutus, plurimos barbarorum ob fidem interfectos ad coronam martyrii sublimavit, quorum tamen plurimi in Romanum solum non trepidi, uelut ad hostes, sec certi, quia ad fratres, pro Christi confessione fugerunt”; Soc., *HE*, IV. 33; Soz., *HE*, VI. 37; Dassmann 1996, 149; Errington 1996, 10–11; Fonseca 2009, 34; Goetz 1980, 130: podaje, że wśród prześladowanych byli przede wszystkim arianie; Jurik 2021, 82; Kałużny 2017, 40–42; Kasprzak 2010, 26; Longosz 1983, 127, 132, 141–143.

³¹ Dassmann 1996, 149; Errington 1996, 11–12; Longosz 1983, 142–143; Russell 1994, 135–136.

³² Oros. *Hist.*, VII 32 9; Goetz 1980, 130; Kałużny 2017, 41 (przyp. 10); Kasprzak 2010, 26; Quest 2020, 218.

narzy nawet powierzchowny opis chronologii początków zjawiska chrystianizacji Germanów jest sprawą trudną i należałoby przedstawić go w zależności od interesującego nas terenu³³. Obszarem działalności św. Saby była Dacja, Teofila prawdopodobnie Krym, a Wulfili – Mezja³⁴. Saba, podobnie jak Wulfila, nie był konwertytą, wyznawał chrześcijaństwo od lat wczesnego dzieciństwa, co sugeruje, że pochodził z już nawróconej rodziny³⁵. Oznaczałoby to, że już do początków IV wieku chrześcijaństwo znalazło znaczny oddźwięk wśród Germanów. Jednak nie znamy szczegółów tej misji, możliwe, że była wynikiem uprowadzenia chrześcijan do niewoli w czasie najazdów. W tej sytuacji najlepiej skoncentrować się na wydarzeniach nie budzących wątpliwości. Wiadomo, że w drugiej połowie IV wieku prowadzono działania misyjne w Dacji, ale najczęściej zorganizowany przebieg i przyspieszenie tejże chrystianizacji wśród Germanów wiąże się z postacią tzw. biskupa Gotów (Nikopolis w Mezji?) wspomnianego już Wulfili (Ulfili, Urfili, Gulfili)³⁶. Jego biografia w dalszym ciągu zawiera liczne sporne fragmenty. Zalicza się do nich: wyznawana przez niego doktryna i zakres pełnionej funkcja w Kościele³⁷. Do konsekracji był tylko lektorem, czyli osiągnął jedno z niższych święceń, dla porównania takie same miał Flawiusz Julian³⁸. Nie wiadomo kto wyświęcił na ten urząd przyszłego apostoła Gotów, może wspomniany Teofil, ale jeżeli był on biskupem na Krymie, to nie miał kompetencji do działania na Bałkanach³⁹. W każdym razie, zakres

³³ Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Bartnik 1989, 1061; Giesecke 1939, 6–12; Kałużny 2017, 38; Kasprzak 2010, 20–25; Longosz 1983, 127, 142–143; Thompson 1963.

³⁴ Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Demandt 1989, 41; Jurik 2021, 82–83; Kałużny 2017, 38: podkreśla, że Wulfilę można przyrównać do św. Patryka, św. Augustyna misjonarza Anglo-Sasów i św. Metodego oraz do św. Cyryla; Kasprzak 2010, 24; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125; Piganiol 1972, 59, 85; Russell 1994, 135: podkreśla, że Wulfili (Ulfili) nadawano powszechnie tytuł „Apostoła Gotów”, co wydaje się być stwierdzeniem zasłużonym; Snædal 2013, 156; Thompson 1963, 57, 63: podkreśla, że miano „Apostoła Gotów” zbyt zawęża znaczenie pracy tegoż biskupa, Thompson 1963, 69–70; Wilczyński 2018, 499–500.

³⁵ Demandt 1989, 41; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–83: podaje, że nawracał on Gotów-Terwingów; Kałużny 2017, 48; Kasprzak 2017, 24: podkreśla, że jego ojcem był bogaty Got a matka była chrześcijanką; Kulikowski 2015, 88: podaje, że Wulfila urodził się wg autora w Kapadocji za czasów Galiena, czyli ok. 260–267 roku, co jest nonsensowne; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125, 133–134; Piganiol 1972, 59; Snædal 2013, 156; Wilczyński 2018, 499–500; Wiles 1996, 42.

³⁶ Philostorgius (Filost.), *Kirchengeschichte (HE). Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, (hrsg.) J. Bidez, F. Winkelmann, Grieschische Christliche Schriftsteller, Berlin 1981, I 18, II 5: podaje, że Wulfila pochodził z gocko-kapadockiej rodziny, dalej, II 41; Brennecke 1988, 132; Collins 2007, 54; Dassmann 1996, 149; Demandt 1989, 117: podaje, że Wulfila był arianinem, może homejczykiem, co jest sprzeczne; Giesecke 1983, 6–10; Heather 2008, 491; Iłski 1995, 16–17; Jurik 2021, 82–83; Kałużny 2017, 38, 41 (przyt. 9): podaje, że biskup ten nosił miano: Ulfila, Ulphilas, Orphila, Kałużny 2017, 48–54; Kasprzak 2010, 23–24; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125, 134; Piganiol 1972, 59, 85; Russell 1994, 135–136; Thompson 1963, 63; Vössing 2018, 42; Wilczyński 2018, 500: podaje, że Wulfila prawdopodobnie nie był anomejczykiem, czyli nie był arianinem; Wiles 1996, 42: podaje, że Wulfila prowadził prace misyjne wśród Gotów; Wygralak 2004, 12.

³⁷ Dassmann 1996, 149; Kałużny 2017, 45: uważa, że Ulfila był arianinem; Kasprzak 2010, 24; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125, 134; Wygralak 2004, 12.

³⁸ Filost., *HE*, I 18, II 5; Dassmann 1996, 149; Giesecke 1939, 6–10; Kałużny 2017, 38, 41, 48–54; Kasprzak 2010, 24; Longosz 1983, 133–135; Russell 1994, 135–136; Thompson 1963, 63; Vössing 2018, 42; Wilczyński 2018, 500; Wiles 1996, 42.

³⁹ Filost., *HE*, II 3; Dassmann 1996, 149; Longosz 1983, 133–134; Spychała 2007b, 300; Wiles 1996, 42.

działania Wulfili do konsekracji biskupiej obejmował tylko i wyłącznie czytanie tekstów Pisma Św. w Kościele⁴⁰. Stanisław Longosz uważa jednak, że apostołował on wśród rodaków na północ od Dunaju⁴¹. Autor ten zapomniał, że ktoś (biskup, upoważniony prezbiter) musiał udzielić mu takiej misji, a do tego, taki misjonarz, bez wyższych święceń, nie miał możliwości odprawiania mszy i wygłaszania homilii czy kazań, nie miał więc specjalnie co robić. Nie wiemy też kto kierował gockimi, i nie tylko, chrześcijanami w obszarze jego działania. Nowa biskupia funkcja Wulfili niesie ze sobą kolejne problemy. Sprowadzają się one do miejsca (diecezji) lub zadania, dla którego został wyświęcony⁴². Na pewno nie był to Kościół Gotów, gdyż takowy, podobnie jak analogiczna wspólnota wśród Wandalów, nigdy nie istniał⁴³. Natomiast byli chrześcijanie-Germanie stanowiący część wieloetnicznej populacji Kościoła Katolickiego. Z kilku możliwych powodów konsekracji biskupiej Wulfili, wydaje się, że najbardziej logiczny jest ten głoszony np. przez Longosza, Edwarda Artura Thompsona i Jamesa C. Russella, zakładający, iż akt ten, dokonany w 341 roku przez Euzebiusza z Nikomedii, nie miał na celu prowadzenie misji wśród Gotów, ale pracę wśród chrześcijan na terenach zajętych przez Germanów⁴⁴. Podobnie zauważa Herwig Wolfram, który sądzi, że Wulfila został konsekrowany na „biskupa chrześcijan w kraju Getów”⁴⁵. Tego typu tytułatura nie oznacza, że w momencie jego konsekracji były większe grupy chrześcijan wśród Gotów, ani że był on biskupem tylko Germanów-Gotów. Kościół w tym okresie nie znał wspólnot monoetnicznych, dopiero później, i to na Wschodzie, pojawiły się kategorie podziału Kościoła na Ormiański, Perski, Syryjski lub Egipski⁴⁶. Nie negując znaczenia działalności Wulfili dla pozyskania nie tylko Gotów dla nowej religii, należy zwrócić uwagę na trudną do wyjaśnienia szybkość i zasięg rozpowszechnienia się nowej nauki wśród kolejnych plemion germańskich, w tym i Wandalów⁴⁷. Do tego dochodzi problem interesującej nas tzw. arianizacji większości tych wspólnot germańskich, do czego wspomniany hierarcha

⁴⁰ Kasprzak 2010, 24; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 133–134; Wiles 1996, 42.

⁴¹ Longosz 1983, 135; Wiles 1996, 42; Wygralak 2004, 12–13.

⁴² Filost., *HE*, II 5; Dassmann 1996, 149; Kasprzak 2010, 24; Longosz 1983, 135; Thompson 1963, 63; Wiles 1996, 42; Wygralak 2004, 12.

⁴³ Brennecke 1988, 132; Dassmann 1996, 149; Heather 2008, 491; Kałużny 2017, 48–49; Kasprzak 2010, 24; Wiles 1996, 42.

⁴⁴ Filost., *HE*, II 5; Brennecke 1988, 132; Dassmann 1996, 149; Kasprzak 2010, 24–25; Kulikowski 2015, 88; Longosz 1983, 130–131, 135; Russell 1994, 135; Thompson 1963, 63, 69; Wygralak 2004, 12–13.

⁴⁵ Brennecke 1988, 132; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–83; Kasprzak 2010, 24–25; Longosz 1983, 135–136; Wolfram, 2003, 99.

⁴⁶ Dassmann 1996, 149–150; Kasprzak 2010, 20, 24–25; Leciejewicz 2000, 60; Wygralak 2004, 12–13.

⁴⁷ Brennecke 1988, 132; Kasprzak 2010, 19–21, 39: podkreśla, że Anglosasi i Jutowie trwali w pogaństwie do VI–VII wieku, co wydaje się być zbyt optymistyczne; Kasprzak 2010, 40–41; Leciejewicz 2000, 60; Russell 1994, 134: podaje, że po Longobardach w V wieku, kolejne plemie germańskie, które o wiele wolniej, było nawracane, to w 678 roku Anglosasi mieszkający we Fryzji. Misjonarzem był biskup Wilfrid z Yorku; Skibiński, 2016, 65–66; Thompson 1963, 57, 62–65, 69; Vössing 2018, 42.

miał się przyczynić⁴⁸. Sprawa budzi liczne wątpliwości, gdyż prawdopodobne wyznawanie przez „gockiego” biskupa nauki o niepodobieństwie Boga Syna do Boga Ojca, zwanej potocznie arianizmem, od imienia rzekomego twórcy tej wersji nauki chrześcijańskiej, albo anomeizmem, od pojęcia dogmatycznego popularyzowanego przez Ariusza, jest dyskusyjne⁴⁹. Istnieje możliwość, że Wulfila był homejczykiem, czyli zwolennikiem podobieństwa natur Ojca i Syna, co oznaczałoby, że nie był on arianinem⁵⁰. Takiego zdania jest np. Hans Christian Brennecke, który zalicza go do iliryjskiej grupy skrajnych homejczyków (?), wraz z Auksencjuszem z Durostorum, Ursacjuszem z Singidunum i Walensem z Mursy⁵¹. Częściowo potwierdza to przedstawione przez Auksencjusza, jego ucznia, wyznanie wiary misjonarza Gotów, które zawiera m. in. takie sformułowanie „Wierzę (...) w jednorodzonego Syna Jego, Pana i Boga Naszego, twórcę i sprawcę wszelkiego stworzenia, który nie posiada bytu Sobie podobnego”⁵². Pod takim wezwaniem mogli się podpisać anomejczycy, czyli tzw. arianie, ale nie homejczycy, nawet ci bardzo dalecy od ortodoksji, także przednicejskiej. Zadziwia więc fakt jedności kościelnej jaką zachowywał Wulfila z homejskim Kościołem w Cesarstwie⁵³, ale może to oznaczać, że w takim przypadku Goci i kolejne plemiona germańskie, w tym Wandalowie, również nie byłiby w żadnym razie arianami w jego jedynej

⁴⁸ Brennecke 1988, 132; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–83; Kasprzak 2010, 24–25; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 130–132, 136; Russell 1994, 134–136; Strzelczyk 2014, 109; Strzelczyk 1984, 106; Thompson 1963, 63, 68–70.

⁴⁹ Brennecke 1988, 132; Errington 1997, 24–25; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–83: podkreśla, że Wulfila był anomejczykiem, gdyż głosił, iż Syn jest mniejszy od Ojca; Kasprzak 2010, 24; Longosz 1983, 137: podaje tylko, że Wulfila był arianinem; Russell 1994, 135–136; Strzelczyk 1992, 138–139; Thompson 1963, 62–64.

⁵⁰ Brennecke 1988, 132; Dassmann 1996, 149; Jurik 2021, 82–83; Marrou 1986, 222–223; Russell 1994, 135–136; Thompson 1963, 62–64, 68–70; Wygralak 2004, 12–13.

⁵¹ Ambr., *Ep.*, 36 28: zauważa, że tzw. iliryjcy głosili naukę arian; *Athanassi apologia contra Arianos*, *Patrologis Graeca* 25, Parisiis 1857, 58; Paolino di Milano (Paul.), *Vita di S. Ambrogio (Vita)*, introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961; 6: „Per idem tempus, mortuo Auxentio Arrianae perfidiae episcopo”; Brennecke 1988, 132, 138; Dassmann 1996, 149; Hanson 1988, 104–105: podaje, że Auksencjusz bp Durostorum to nie bp Mediolanu zmarły w 374 roku, ale biskup homejczyków (anomejczyków) rywalizujących z Ambrozym o dominację w Mediolanie; Ilski 1995, 16–17; Jurik 2021, 82–83; Kopecek 1979, 299; Leppin 2012, 344–345: podaje, że w Mediolanie znaczącą grupą wśród chrześcijan byli homejczycy; Longosz 1983, 133–134, 137; Marrou 1986, 208; Sörries 1996, 10: podaje, że Auksencjusz był arianinem; Spychała 2020, 152–154; Spychała 2016, 244; Strzelczyk 1984, 107–108: podaje, że był on bpem Durostorum; Wiles 1996, 36; Williams 1993, 127: podaje, że wspomniany biskup Durostorum był w czasach Ambrozego biskupem homejczyków w jego stolicy; Williams 1993, 135: dodaje, że w Mediolanie byli też eunomianie, czyli anomejczycy; Wygralak 2004, 12–13.

⁵² Amb., *Fid.*, I 6 45; Auxentius episcopus Durostorensis, *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae*, [w:] *Bibel, Die gotische*, 1, s. XIV nn., oder *Scripta Arriana Latina I*, Hrsg. R. Gryson, *Corpus Christianorum, Seria Latina* 87, 1982, 305; Filost., *HE*, II 5; Paol., *Vita*, 6; Brennecke 1988, 132, 189; Collins 2007, 54; Hanson 1988, 104–106; Ilski 1995, 16–17; Jurik 2021, 82–83: podaje, że Goci byli homejczykami, co jest sprzeczne z wypowiedzią tegoż autora, iż wierzyli oni w Syna, który jest mniejszy od Ojca, co nie jest homeizmem; Longosz 1983, 133–134, 137; Wiles 1996, 36–37; Wolfram 2003, 99.

⁵³ Brennecke 1988, 132; Jurik 2021, 82–83; Longosz 1983, 136–137; Wolfram 2003, 99–100; Wygralak 2004, 12–13.

doktrynalnej (anomejskiej) postaci, byli zaś homejczykami⁵⁴. Taka bowiem za panowania Konstancjusza II i Walensa była wiara „imperialnego Kościoła”⁵⁵. Jednak trudno uznać, że Wulfila był zwolennikiem kompromisu między *credo* nicejskim a swoją nauką, gdyż przeczą temu jego słowa przekazane przez Auksencjusza⁵⁶. W rezultacie dalszego biegu wydarzeń, mimo że chrześcijaństwo rozwijało się wśród Gotów za panowania Konstantyna Wielkiego i Konstansa, Konstantyna II oraz Konstancjusza II, to podstawowa ich masa, a następnie Wandalowie i kolejni Germanie, przyjęła chrześcijaństwo wtedy, gdy w Kościele dominowali już nicejczycy⁵⁷. Przypuszcza się, że do w miarę kompletnej konwersji Wizygotów miało dojść, np. zdaniem Edwarda Artura Thompsona, między rokiem 382 a 395⁵⁸. Podane lata obejmują schyłek życia Wulfili oraz panowanie cesarza nicejczyka Teodozjusza⁵⁹. Czas ten to rządy w homejskim Kościele Konstantynopolitańskim biskupów Demofila i Doroteusza, którzy wybrani przez homejczyka Walensa, sympatyzowali, podobnie jak Eudoksusz, z anomejczykami⁶⁰. Jako że wyznawcy obu tych nauk i ich duchowni zostali usunięci z Kościołów miejskich w Konstantynopolu, to znaczna ich część pozostała bez określonego przydziału, możliwe, że oddała się ewangelizacji wśród swoich gockich i wandalich współbraci w wierze⁶¹. Jordanes w Getyce potwierdza, że z kolei Wizygoci prowadzili akcje misyjną wśród Ostrogotów i Gepidów, choć nie oznacza to, że nawrócili także Wandalów⁶².

⁵⁴ Ces. Arl., *Brev.*; Brennecke 1988, 132; Jurik 2021, 82–83; Leciejewicz 2000, 60; Russell 1994, 135–136; Strzelczyk 1992, 139; Strzelczyk 1984, 106; Thompson 1963, 62–64, 68–70.

⁵⁵ Brennecke 1988, 132, 189; Errington 1997, Church, 32–33; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 136–137.

⁵⁶ Auc., *Fid.* 305; Filost., *HE*, II 5; Brennecke 1988, 132, 189; Dassmann 1996, 149; Kasprzak 2010, 25; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 133–134, 136–137, 138–139: podaje, że był on umiarkowanym arianinem, co nic nie znaczy.

⁵⁷ Brennecke 1988, 132, 189; Collins 2007, 54; Dassmann 1996, 149; Errington 1997, 25–29; Heather 2008, 491; Kasprzak, 2010, 25–28; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 130–132; Strzelczyk 1992, 138–139; Vössing 2018, 42.

⁵⁸ Oros., *Hist.*, VII 32 6; Errington 1997, 26; Leszka 2003, 24–25; Longosz 1983, 131; Russell 1994, 135; Strzelczyk 1992, 138–139; Thompson 1963, 70, 72; Vössing 2018, 42; Wolfram 2003, 128–133.

⁵⁹ Oros., *Hist.*, VII 32 6: podaje, że Walens był ochrzczony w wierze ariańskiej przez bpa Eudoksiosa; Demandt 1989, 117, 440; Errington 1997, 26: podkreśla, że Walens był homejczykiem; Errington 1997, 27: określa go mianem arianina, co jest sprzeczne z poprzednią informacją; Jurik 2021, 83; Leszka 2003, 24–25: podaje, że Eudoksusz był głównym doradcą Walensa w sprawie wiary; Longosz 1983, 125; Russell 2004, 135: określa Walensa mianem ariańskiego, chrześcijańskiego cesarza; Strzelczyk 1992, 138–139; Thompson 1963, 70, 72; Vössing 2018, 42; Williams, Friell 1994, 52: podają, że był on arianinem; Wolfram 2003, 128–133: podkreśla synkretyzm Gotów.

⁶⁰ Gregorii Nazianzeni, *De vita sua* (carm.), red. Ch. Jungck, Heidelberg 1974, 1475: zauważa, że w czasie przejmowania kościołów w Konstantynopolu, w świątyniach homejskich, znaleziono nagromadzone bogactwa; Filost., *HE*, V. 1; Soz., *HE*, IV 24; Theodoret (Teod.), *Historia ecclesiastica* (*HE*), PG 82, Parisiis 1864, II 31; Brennecke 1988, 132, 183–190, 215, 216, 231; Errington 1997, 24, 26, 34: podaje, że Demofil (Demophilos) był homejczykiem; Jurik 2021, 83–84; Leszka 2003, 11–14, 17–21, 23–24; Spychała 2007a, 218–220.

⁶¹ Greg. Naz., *Vita*, 1280–1391; Collins 2007, 54; Errington 1997, 39–40, 45; Spychała 2007a, 218–220; Thompson 1963, 70; Vössing 2018, 42.

⁶² Jord., *Get.*, XXV 133; Kasperski 2013, 44: podaje, że Wandalowie mieli opinię odwiecznego wroga Gotów, co wydaje się mu przesadzone; Kasperski 2012, 9–11; Kasprzak 2010, 26; Kraft 1966, 507; Leciejewicz 2000, 60: sądzi, że Wandalowie przyjęli chrześcijaństwo od Wizygotów; Longosz 1983, 131; Russell 1994, 136–137;

Stanisław Longosz miał nawet wizję uczniów Wulfili udających się do swych rodaków z górką Biblią w ręku⁶³. Z różnych względów taki obraz jest mało prawdopodobny, a i rezultaty początkowo były nie najlepsze. Powodem tego był prawdopodobnie zbyt krótki kontakt tychże misjonarzy nad Dunajem z Wandalami, niewystarczający do takich działań⁶⁴. Możliwe jest jednak, że przeszkodą w tym dziele była hipotetyczna wojna między Wizygotami a Wandalami, do której prawdopodobnie doszło między rokiem 290 a 344⁶⁵. Mimo prowadzenia szeroko zakrojonej akcji misyjnych wśród samych Gotów, dalej było dużo pracy chrystianizacyjnej. Między przyjęciem nowej religii a jej pełną akceptacją i zakorzenieniem w społeczeństwie mijają dziesiątki, a nawet setki lat. Sama akcja ewangelizacyjna Gotów, wśród innych plemion germańskich, wydaje się być czymś niezwykłym w ówczesnym Kościele. Rodzi też liczne wątpliwości. Po pierwsze, w interesującym nas okresie na Zachodzie Cesarstwa Kościół nie prowadził akcji zaplanowanych masowych nawróceń, wszystkie dotychczasowe były jednostkowe (na przykład Konstantyna)⁶⁶. Po drugie, nawet konwersje na Wschodzie państw takich jak Edessa, Armenia, Gruzja i Etiopia, do których doszło między III a IV wiekiem, choć wyglądają na masowe, były rezultatem nawrócenia władców, którzy nakazali poddanym zrobić to samo⁶⁷. Po trzecie, jedynym uprawnionym w Kościele do głoszenia kazań i homilii był biskup (lub w przypadku homilii – upoważniony prezbiter), on też udzielał kolejnych sakramentów⁶⁸. Nic nie wiadomo o tym, że Wulfila był klasycznym biskupem misyjnym i edukował Ostrogotów lub Wandalów na ich terytoriach⁶⁹. Innego zdania jest Stanisław Longosz, który uważa go za biskupa wiejskiego (*choreposcopus*) i misyjnego⁷⁰. Biskupami misyjnymi, ale nie wiejskimi, byli później na przykład św. Patryk, Augustyn, Kilian, Kolman, Totman, Ansgar (Oskar), czy Bonifacy, Wojciech i Bruno⁷¹. Po czwarte, normalnie

---

Strzelczyk 1984, 106; Thompson 1963, 70: jest sceptyczny wobec udziału Wizygotów w nawróceniu Wandalów; Vössing 2018, 42, 61; Wygralak 2004, 12–13.

⁶³ Longosz 1983, 131; Strzelczyk 1984, 106; Wygralak 2004, 12–13.

⁶⁴ Strzelczyk 1984, 106; Thompson 1963, 70; Vössing 2018, 42; Wygralak 2004, 12–13.

⁶⁵ Jord., *Get.*, 113, 115; Kontny 2019, 167; Strzelczyk 1992, 57–59, 62–63, 66; Strzelczyk 1984, 106–107; Vössing 2018, 42.

⁶⁶ Demandt 1989, 438–440; Kasprzak 2010, 20, 26; Strzelczyk 1984, 106–107; Vössing 2018, 42–43.

⁶⁷ Demandt 1989, 440; Kasprzak 2010, 20; Marrou 1986, 217–222; Marrou 1997, 132–134; Vössing 2018, 42–43.

⁶⁸ Gregorii Nysseni, *De iis qui baptismum differunt*, (red.) H. Polack, *Gregorii Nysseni Opera* 10/2, Leiden 1996, 357–370; Jean Chrysostome, *Huit catéchèses baptismales*, red. A. Wagner, SCh 50 bis, Paris 1985, III 3 7 9–10: podkreśla rolę prezbitera w ceremonii chrztu; VI 10: podaje, że tylko ręka biskupa dotyka głowy neofity; Colpe 1992, 203–219; Danielou 2010, 40: podaje, że to biskup wyjaśniał Pismo św.; Demandt 1989, 439–440; Grzywa 2019, 97–98, 126–127, 138, 150–156; Pollok 1992, 20–30; Spychała 2020, 213.

⁶⁹ Brennecke 1988, 132, 189; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–83; Kasprzak 2010, 24–25; Kraft 1966, 507; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125; Marrou 1986, 237–238; Strzelczyk 1984, 106; Vössing 2018, 42; Wiles 1996, 42.

⁷⁰ Longosz 1983, 135; Strzelczyk 1984, 106–107; Vössing 2018, 42; Wiles 1996, 42.

⁷¹ Demandt 1989, 440; Kasprzak 2010, 24–25, 35, 38; Kraft 1966, 507; Marrou 1997, 134; Skibiński 2016, 63–72; Wiles 1996, 42.

katechumenat trwał rok, teoretycznie nie było zwolnień z tego okresu, chyba że w okresie prześladowań, nie wiadomo też jak wyglądała sprawa odprawiania mszy św. poza budynkiem kościelnym czy jakimkolwiek innym⁷². O mszach polowych raczej źródła milczą, gdzie więc i jak odprawiano msze dla podobno gorliwych neofitów?⁷³ Brak możliwości prowadzenia życia liturgicznego mógł zakończyć się źle dla neofitów. Jak rozwiązywano sprawę kazań, jest już w tej sytuacji drobiazgiem. Ostatecznie wiadomo, że jakoś tych Germanów nawrócono. Jediną możliwością, by tego dokonać, było pozyskanie dla nowej religii elit plemiennych⁷⁴. W rezultacie na początku V wieku w dalszym ciągu nie tylko wśród Ostrogotów dominowali poganie, o czym świadczy wyprawa Radagaisa (Radagaisusa) na Italię, gdyż wśród jego wojowników chrześcijan albo nie było wcale, lub stanowili niewielką mniejszość⁷⁵. W każdym razie, zdaniem Edwarda Artura Thompsona i zgodnie z przekazem Jordanesa, przeprowadzono dwie (może więcej) wizygockie misje chrześcijańskie wśród Germanów, głównie Ostrogotów i Gepidów⁷⁶. Osiągnęły one wspomniany wyżej znaczący sukces w akcji nawracania pogan, z wyjątkiem jednak samych Wandalów⁷⁷. Co nie jest jednak pewne. To plemię miało pojawiać się nad granicą z Cesarstwem od I wieku, ale były to głównie rabunkowe rajdy wojowników⁷⁸. Natomiast na dłużej znaleźli się Wandalowie na granicy Cesarstwa już pod koniec III wieku, po przebyciu trasy od wschodniej Słowacji, północnych Węgier do północno-zachodnich terenów Rumunii (Transylwanii), dawnego limesu dackiego⁷⁹. Po drodze, w wieku II, mieli nawiązać kontakty z Markomanami⁸⁰. Na terenie Pannonii (Węgier) zetknęli się zaś z Sarmatami⁸¹. Zdaniem Zosimosa, w III wieku Wandalowie, Fran-

⁷² Kraft 1966, 507; Vössing 2018, 42; Wiles 1996, 42.

⁷³ Leciejewicz 2000, 60; Vössing 2018, 42; Wiles 1996, 42; Wygralak 2004, 12–13.

⁷⁴ Heather 2008, 491; Longosz 1983, 127: podaje, że o sprawach wspólnoty decydowało zgromadzenie mężczyzn; Vössing 2018, 42.

⁷⁵ Strzelczyk 1992, 66, 74, 84; Thompson 1963, 72–73; Vössing 2018, 42–43.

⁷⁶ Jord., *Get.*, XXV 133; Kasperski 2012, 5–13; Kasprzak 2010, 24–25; Strzelczyk 1992, 66; Thompson 1963, 70; Wiles 1996, 42.

⁷⁷ Kasprzak 2010, 24–26; Strzelczyk 1992, 66; Thompson 1963, 70; Wiles 1996, 42; Wygralak 2004, 12–13.

⁷⁸ Jord., *Get.*, IV 1254; Tac., *Ger.*, 13–14; Bulas 2019, 61–62, 64–65; Kontny 2019, 164; Kasprzak 2010, 24–25; Longosz 1983, 126; Strzelczyk 1992, 66, 74; Vössing 2018, 11–12, 15, 24, 32, 42–43; Wygralak 2004, 12–13.

⁷⁹ Jord., *Get.*, 161 163; Bulas 2019, 64–65; Heather 2008, 490: zauważa, że z Gotami, szerzej Germanami, można utożsamić kulturę wielbarską; Kasperski 2013, 42, 46; Kazański 2020, 197–198: podaje, że Wandalów można pod względem materialnym utożsamić z kulturą przeworską; Kontny 2019, 165–166; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2019, 10–11, 15, 17–18; Piganiol 1972, 59; Quest 2020, 217; Salomon, 2004, 145–150; Strzelczyk 1992, 66, 74–75; Vössing 2018, 11–12, 15; Wilczyński 2018, 27–28.

⁸⁰ Bulas 2019, 61–62; Heather 2008, 488–491; Kasperski 2013, 42, 44; Kazański 2020 198: podkreśla, że przed 400 roku Wandalowie znajdowali się na wschodnich Węgrzech i na Słowacji; Kolendo 1994, 215; Kontny 2019, 165–167, 177; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2019, 11, 17; Piganiol 1972, 59; Quest 2020, 217; Strzelczyk 1992, 66; Vössing 2018, 11–13, 15.

⁸¹ Kasperski 2013, 42, 44; Kazański 2020, 198; Kolendo 1994, 215; Kontny 2019, 165–166; Kotula 1994, 124–125; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2019, 14–16; Piganiol 1972, 59; Quest 2020, 217; Vössing 2018, 11–13, 15–17, 24–25; Wilczyński 2018, 26.

kwie i Burgundowie wdarli się do Recji⁸². W tym samym czasie Goci najeżdżali Mezę⁸³. Po odepchnięciu z tego obszaru, z kolei Wandalowie z Gotami wdarli się do Pannonii⁸⁴. Tam też nad Cisą mieli oni zostać nawróceni na chrześcijaństwo antynicejskie za pomocą wizygockich misjonarzy⁸⁵. Po opanowaniu sytuacji przez Rzym, dopiero u schyłku IV i na początku V, Wandalowie (Hasdings, Silings) zaczęli ponownie przenikać przez limes naddunajski i ostatecznie przedostali się 31 grudnia w roku 406 na teren prowincji zachodnich Cesarstwa⁸⁶. Właściwie mamy do czynienia nie z jednorodnym plemieniem, a z grupą skupiającą obok Wandalów z obu podstawowych plemion, także Swebów oraz Alanów⁸⁷. Alanowie pozostaną z Wandalami aż do końca ich panowania w Afryce.

Dieter Quest przypuszcza, jak podaje za hiszpańskim kronikarzem Orozjuszem, że dołączyły się to tego różnoplemiennego zbiorowiska także grupy ludności z Hiszpanii i Galii⁸⁸. Jednak fragment, do którego kieruje odpowiedni przypis, mówi raczej o idealnej rzeczywistości, w której Rzymianie i Germanie wspólnie cieszą się wolnością, a nie o rzeczywistym współdziałaniu⁸⁹. Zdaniem niektórych badaczy, to dopiero w Hiszpanii Wandalowie nawrócili się za pośrednictwem Wizygotów na chrześcijaństwo antynicejskie⁹⁰. Jednak np. J.C. Russel sugeruje, że „ariańscy” wizygoty misjonarze musieli nawrócić Wandalów przed 409 rokiem, czyli przed ich udaniem się do Hiszpanii⁹¹. W tej sytuacji byłyby to lata 406–409 wypełnione walkami z rzymską armią, a szczególnie wędrówkami po Galii

⁸² Jord., *Get.*, 161; Zosimos (Zos.), *Historia nova (Hist.)*, red. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971, I 67–68: podaje o walkach po obu stronach rzeki Ligys; Bulas 2019, 66; Kontny 2019, 165–167: podaje, że bitwa rozstrzygająca o zmaganiach odbyła się koło rzeki Lech w roku 279; Vössing 2018, 17–18; Wilczyński 2018, 26–27; 1993, 263.

⁸³ Jord., *Get.*, 91; Bulas 2019, 66; Kontny 2019, 167; Wilczyński 2018, 26; Wolfram 2003, 72–76.

⁸⁴ Zos., *Hist.*, I 68; Bulas 2019, 66; Kontny 2019, 167; Piganiol 1972, 59; Vössing 2018, 17–18; Wilczyński 2018, 26.

⁸⁵ Kasprzak 2010, 26; Leciejewicz 2000, 60.

⁸⁶ Jord., *Get.*, 115; Zos., *Hist.*, I 67–68; Bulas 2019, 66–68; Heather 2006, 258; Kasperski 2013, 42; Kazański 2020, 198, 201; Kontny 2019, 166–167: podkreśla, że Germanie, w tym i Wandalowie, pustoszyli Cesarstwo w III wieku; Quest 2020, 217: podaje, że Wandalowie są identyfikowani przez archeologię jako kultura przeworska; Russell 1994, 136, 138; Strzelczyk 1992, 79–80, 82–86; Thompson 1963, 70; Vössing 2018, 18–19, 22–23: sądzi, że ich przejście na teren Cesarstwa nastąpiło 31 XII 406 roku; Wilczyński 2018, 26–28.

⁸⁷ *Idatii Episcopi Chronikon (Chron.)*, LP 51, Paris 1961, 49; Jord., *Get.*, 161; Possidius (Pos.), *Vita Augustini*, PL 32, Paris 1845, 28, 5; Bulas 2019, 66–68; Heather 2006, 232, 312–313; Kasperski 2013, 153: przedstawia sytuację, w której tzw. król wojskowy zbierał wokół siebie wieloetniczną armię, a właściwie gromadę wojowników, dalej na stronach 154–161; Kazański 2020, 198–199; Quest 2020, 217; Strzelczyk 1992, 84–86: podkreśla, że Alanowie wspierali Wandalów, ale zdarzało się ich przechodzenie na stronę Rzymian; Vössing 2018, 20–21: podkreśla, że pod nazwą Wandalów mamy różne grupy etniczne, ale czy była to federacja plemion, jest dyskusyjne, 22–23, 28; Wilczyński 2018, 26–28.

⁸⁸ Oros. *Hist.*, VII 41, 7; Quest 2020, 218; Vössing 2018 25–26; Wilczyński 2018, 26–29.

⁸⁹ Oros., *Hist.*, VII 41, 7; Quest 2020, 218; Strzelczyk 1992, 91; Vössing 2018, 25–26.

⁹⁰ Kasprzak 2010, 25–26; Leciejewicz 2000, 60; Wygralak 2004, 12–13.

⁹¹ Hyd., *Chron.*, 49; Fonseca 2009, 69: podkreśla, że data konwersji na chrześcijaństwo Wandalów jest dyskusyjna; Giesecke 1939, 167: zauważa, że do nawrócenia Wandalów doszło w roku 407; Kazański 2020, 201; Kasprzak, 2010, 26; Leciejewicz 2000, 60; Quest 2020, 217; Russell 1994, 138; Vössing 2018, 25–26, 28, 42, 61.

i Hiszpanii⁹². Natomiast E.A. Thompson opowiada się za rokiem 417⁹³. Zauważa, że można odnaleźć w tym czasie ślady wpływów nicejskich w tym plemieniu, np. w osobie Rechiarusa, syna Rechili⁹⁴.

Pod względem religijnym Wandalowie służący w rzymskiej armii lub napadający na pogranicze mogli mieć styczność z homejczykami, a nawet z anomejczykami, homojużanami, natomiast raczej nie z homojużanami, czyli zwolennikami wspólnotności, chyba, że spotkali gnostyków lub sabelian (albo filozofów)⁹⁵. Jednak były to raczej sytuacje jednostkowe.

Następnie Wandalowie, już „ariańscy-homejscy-anomejscy”, skoncentrowali się na południu Galli, gdzie przebywali do 419 roku⁹⁶. Co nie przeszkodziło im (lub ich części) w roku 409 wdrzeć się do Hiszpanii przez Pireneje⁹⁷. Z kolei w 429 roku przeprawili się do Afryki⁹⁸. Wędrowni raczej nie zachęcają do systematycznej nauki zawilności doktryn swej wiary i nawrócenia. Można więc zadać pytanie, jak to się odbyło. Do tego jest dyskusyjne, jak podjęto decyzje o zmianie religii, co rodzi pytanie jak funkcjonował wiec lub wiece plemienne. Jest to ważne, gdyż do tego aktu podobno niezbędna była zgoda tej instytucji⁹⁹.

Wiadomo, że Wulfila miał wśród swych duchownych również Germanów, ale czy było ich tylu, że możliwa była szeroka akcja misyjna z ich udziałem? Nowo nawróceni Goci potrzebowali stałej opieki duszpasterskiej i katechezy we własnym języku, nie bardzo wiadomo skąd mogli znaleźć się misjonarze dla Wandalów, i to posługujący się językiem germańskim, w tym wypadku wandalskim¹⁰⁰. Oczywiście możliwe jest istnienie szkoły chrześcijańskiej w Nikopolis, uczącej też Germanów, chociaż pozostałyby po niej jakieś informacje

⁹² Collins 2007, 15; Giesecke 1939, 167–168; Goetz 1980, 12; Kazański 2020, 201; Quest 2020, 217–218; Strzelczyk 1992, 86; Vössing 2018, 25–26, 42, 61; Wilczyński 2018, 26–32.

⁹³ Oros., *Hist.*, VII 40, 1-10; Collins 2007, 15; Strzelczyk 1992, 86–87; Thompson 1963, 70; Vössing 2018, 25–27.

⁹⁴ Giesecke 1939, 167–168; Thompson 1963, 71.

⁹⁵ *Ces. Arl., Brev.*; Kasprzak 2010, 26; Kazański 2020, 198–199; Kontny 2019, 164–167; Leciejewicz 2000, 60; Wilczyński 2018, 26–30.

⁹⁶ Heather 2006, 313–314; Kasperski 2013, 99, 102, 112, 121: nie ma wątpliwości, że Ostrogoci i Wizygoci byli arianami, nawet fanatycznymi jak w przypadku Eutaryka; Kasperski 2013, 142: wg autora także rzymski wódz Aspar był arianinem, co jest zbyt uogólnieniem problemu; Kazański 2020, 204; Leciejewicz 2000, 60; Thompson 1963, 71; Vössing 2018, 25–28, 31; Wilczyński 2018, 28–32.

⁹⁷ Hyd., *Chron.*, 49: podaje, że Wandalowie i Swebowie zajęli Galację, Alanowie Lusitanie i Kartagenę, Wandalowie-Silingowie opanowali Betykę; Collins 2007, 15–16; Kazański 2020, 204–206; Strzelczyk 1992, 86–91: zauważa, że mieli się oni przeprawić do Hiszpanii we wrześniu i październiku 409 roku; Thompson 1963, 71; Vössing 2018, 25–28, 31; Wilczyński 2018, 28–31.

⁹⁸ Heather 2006, 314–315; Kazański 2020, 206; Strzelczyk 1992, 98; Thompson 1963, 71; Vössing 2018, 25–26, 30–31.

⁹⁹ Jurik 2021, 82–84; Kasprzak 2010, 26; Kazański 2020, 204.

¹⁰⁰ Brennecke 1988, 132, 189; Jurik 2021, 82–84; Kasprzak 2010, 24–26; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 135–136; Piganiol 1972, 59; Snædal 2013, 156; Thompson 1963, 69–70.

źródłowe¹⁰¹. Kursantami mogliby być szczególnie pokojowo nastawieni i pracujący na roli Goci Wulfili, ale mniej prawdopodobne są już takie instytucje funkcjonujące podczas wędrówek plemiennych¹⁰². Pozostało nauczanie młodych kadr przez doświadczonych duchownych, których imiona się nie zachowały. Nie wiadomo nawet u kogo Wulfila był przez lata lektorem, gdyż Teofil był na to za daleko, a do tego nie wiadomo jak długo żył¹⁰³. Na ile takie przygotowanie było wystarczające dla akcji misyjnej, trudno powiedzieć. Nie każdy był fenomenem jak wspomniany Wulfila¹⁰⁴. W rezultacie nie można stwierdzić, czy wychowankowie byli gotowi do pracy misyjnej. Jako że jakoś musiało dojść do przyjęcia wiary Chrystusowej, to należy przyjąć wysłanie małej, z konieczności, liczebnie misji, która dokonała aktu chrztu jedynie elity tegoż plemienia, na ugruntowanie tego nawrócenia należało czekać przez następne lata¹⁰⁵. Znamy imiona niektórych gockich duchownych: następcy Wulfili, którym był Selena, również pochodzący z mieszanej, bo gocko-frygijskiej rodziny¹⁰⁶, oraz Sigesariosa, biskupa Gotów z otoczenia Alaryka¹⁰⁷. Jeżeli to on ochrzcił cesarza Attalusa, to akt ten był nieważny, gdyż ustawodawstwo kościelne nie przewidywało spełniania czynności liturgicznych i sakramentalnych poza obszarem własnej diecezji, chyba że za zgodą ordynariusza miejsca.

Wracając do misji nawracającej Wandalów, należy zauważyć, że porównując z innymi plemionami przyjmującymi wiarę Chrystusową, okres jej adaptacji i inkulturacji trwał z reguły jeden lub dwa wieki, czasami dłużej¹⁰⁸. Bez odpowiedzi pozostaje fakt, czy misja taka przybywała na zaproszenie już przekonanych, czy dopiero prowadziła akcję ewangelizacyjną u podstaw¹⁰⁹. Zawsze możliwe jest też nawrócenie poszczególnych członków plemion w wyniku kontaktów osobowych z wyznawcami chrześcijaństwa wśród Germanów czy Rzymian¹¹⁰. Jednak taki proces z reguły jest czasochłonny. W rezultacie można zauważyć, że opisywanie całych plemion Germanów w IV–VI wieku mianem chrześcijańskich jest tak dalekim uproszczeniem przedstawionego obrazu, że należałoby zastąpić go innym (innymi)

¹⁰¹ Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–84; Kasprzak 2010, 24–25, 28; Piganiol 1972, 59; Snædal 2013, 156; Thompson 1963, 69–70.

¹⁰² Collins 2007, 54; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 82–84; Kasprzak 2010, 24–25; Snædal 2013, 156; Thompson 1963, 69–70.

¹⁰³ Brennecke 1988, 132, 189; Kasprzak 2010, 20, 24–25; Kraft 1966, 507; Piganiol 1972, 59.

¹⁰⁴ Brennecke 1988, 132, 189; Heather 2008, 491; Kasprzak 2010, 24–25; Kraft 1966, 507.

¹⁰⁵ Giesecke 1997, 167–168; Kasprzak 2010, 24–25, 28; podaje o misjonarzach wizygockich propagujących arianizm; Thompson 1963, 69–70.

¹⁰⁶ Sychała 2007a, 246; Williams 1993, 149–153.

¹⁰⁷ Jurik 2021, 83–84; Sychała 2007a, 246; Strzelczyk 1981, 44–45.

¹⁰⁸ Giesecke 1939, 167–168; Kasprzak 2010, 20–31; Thompson 1963, 69–70; Wygralak 2004, 12–13.

¹⁰⁹ Collins 2007, 54; Giesecke 1939, 166–168; Kasprzak 2010, 20–26; Thompson 1963, 63, 68.

¹¹⁰ Collins 2007, 54; Giesecke 1939, 166–168; Kasprzak 2010, 24–25, 28–44; Thompson 1963, 68–70.

określeniem, np. częściowo (ledwo) schryścianizowane plemię¹¹¹. W podany wyżej sposób do szóstego wieku zdaniem Thompsona i Russela nawróceni na tzw. arianizm zostali także Rugiowie, Herulowie, Alanowie, Bawarzy, Turyniowie czy Longobardowie, natomiast Frankowie, Alamanowie, Fryzowie i Sasi raczej pozostali odporni na naukę Ariusza (przednicęjską)¹¹². Do tego należy dodać, że Swebowie, Longobardowie i Burgundowie mieli przed przyjęciem wiary homejskiej prawdopodobnie epizod nicejski, ale te plemiona dość szybko przeszły na wiarę w podobieństwo, by wrócić po latach do wyznania nicejskiego (katolickiego)¹¹³.

Dalej pokutuje w literaturze obraz pokojowej ludności germańskiej. Markowi Wilczyńskiemu udało się nawet w pracy o Germanach służących w armii i administracji zachodniorzymskiej zamieścić pogląd, że „charakterystyczny jest brak agresywnej działalności misyjnej ze strony ariańskich dowódców i królów *foederati*”¹¹⁴. Trudno to pogodzić z działalnością Wandalów w Hiszpani i Afryce, i jednak Ostrogotów w Italii oraz Longobardów¹¹⁵. Czym innym jest polityka na obszarach niepodbitych, a inaczej postępowano tam, gdzie dominacja Germanów nie ulegała wątpliwości.

Związki Wulfili z biskupem Euzebiuszem z Konstantynopola są tutaj znaczące, choć nie do końca wyjaśniają poglądy teologiczne gockiego hierarchy¹¹⁶. Sam Euzebiusz prawdopodobnie balansował między poparciem dla ariuszowego anomeizmu i nieariańskiego homeizmu¹¹⁷. Na pozór wydaje się to mało istotne, gdyż mieści się w ramach tzw. obozu an-

¹¹¹ Collins 2007, 54–55; Giesecke 1939, 166–167; Heather 2006, 233–234; Kasprzak 2010, 24–48; Quest 2020, 217; Russell 1994, 134–135, 138, 140; Thompson 1963, 63, 68; Uciecha 2016, 11: podkreśla, że Burgundowie byli w większości arianami; Wood 2006, 16–17.

¹¹² Eugipius (Eug.), *Vita sanctii Severini (Vita)*, rec. R. Noll, Berlin 1963, 4–5; Proc., *Bellum Gothicum*, III 34; Brandt 2006, 114, 118; Heather 2010, 54–55, 57; Kasperski 2017, 12–22; Kasprzak 2010, 24–25, 37–44; Leciejewicz 2000, 60–61; Russell 1994, 138, 140; Schimpff 2013, 97–98, 104; Skibiński 2016, 63–73; Strzelczyk 2014, 109; Thompson 1963, 68, 71; Uciecha 2016, 18: podkreśla, że św. Amand nawracał w VI wieku Słowian nad Dunajem, Saksończyków w Anglii i Basków w Pirenejach, Uciecha 2016, 19: św. Willibrord w wieku VII Fryzów; Vössing 2018, 42; Wood 2006, 16–17: nawrócenie z pogaństwa; Wygralak 2004, 12–13.

¹¹³ Greg. Tour., *HF*, II 34; Proc., *Bellum Gothicum*, III 34; Dassmann 1996, 149–150; Goetz 1980, 130; Kasprzak 2010, 28–29; Leciejewicz 2000, 60–61; Russell 1994, 127–128; Schimpff 2013, 97, 104–105; Strzelczyk 2014, 109: podaje, że możliwe jest wyznawanie wiary nicejskiej przed antynicejską przez Longobardów; Thompson 1963, 71–72.

¹¹⁴ Wilczyński 2018, 504.

¹¹⁵ Wiktor z Wity (Vic. Vit.), *Historia persecutionis Africanae provinciae tempore Geiserici et Hunerici regum Wandalorum (Hist. Per.)*, PL 58, Parisii 1862, II 1; Adamiak 2009, 15; Długosz 2011, 67–69, 104–105; Frend 1985, 300–301; Strzelczyk 1992, 117–118; Strzelczyk 1992, 110–118; Vössing 2018, 28–29; Wilczyński 2016, 97–99; Wilczyński 2018, 505.

¹¹⁶ Brennecke 1988, 23, 54, 132, 189; Giesecke 1939, 8–9; Heather 2008, 491; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 135; Russell 1994, 135–136; Wygralak 2004, 12–13.

¹¹⁷ Ambr., *Ep.*, 36 28; Epiphanius, *Ancoratus, Anakephalaios und Panarion*, red. J. Hörmann, BKV, Kempten 1880, 68 8 1–2; Brennecke 1988, 23, 54; Errington 1997, 25–2; Giesecke 1939, 8–9; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 135: uważał Euzebiusza za arianina; Russell 1994, 136; Williams 2001, 70; Williams, Friell, 1994, 51: sądzą podobnie.

tynicejskiego, ale należy przypomnieć, że podobieństwo natur Boga Syna do Boga Ojca w żaden sposób nie było arianizmem¹¹⁸. Dodatkowo sytuację komplikował często ignorowany fakt, że wszystkie właściwie nurty chrześcijaństwa w interesującym nas okresie III–V wieku, nie tylko te, które włączyły się w dyskusję wokół nicejskiego *credo*, uważały się za ortodoksyjnie katolickie czyli jedyne prawdziwe¹¹⁹. Określenia zaczerpnięte od imion mniej czy bardziej prawdziwych twórców kolejnych odłamów lub od cech doktrynalnych charakteryzujących daną naukę były używane przede wszystkim przez polemistów zaangażowanych stron, a następnie przez władzę państwową decydującą (lub współdecydującą) o kierunku zmian doktrynalnych¹²⁰.

Dość oczywisty wydaje się fakt opowiedzenia się Wulfila po stronie Konstancjusza II i biskupa Konstantynopola, Euzebiusza z Nikomedii w polemice zapoczątkowanej przez głoszenie haseł związanych z anomeizmem i z sabelianizmem¹²¹. Było to związane z faktem, że „współistotność”, kluczowe sformułowanie wyznania wiary z Nicei¹²², miało korzenie filozoficzne, gnostyckie i sabeliańskie (od twórcy tej nauki, Sabeliusza), co doprowadziło do reakcji znacznej części duchowieństwa i wiernych przekonanych o popadnięciu ojców soborowych w antytrynitarną właściwie herezję¹²³. Status zgromadzenia powszechnego hierarchów, czyli synodu generalnego lub soboru, był daleki od tego, jaki wykształcił się w kolejnych wiekach¹²⁴. W rezultacie kwestionowanie postanowień soborów lokalnych, a nawet powszechnych, nie było niczym dziwnym i to taki zwyczaj dominował wśród hierarchii i wiernych¹²⁵. Dlatego wszelakie synody i sobory w III–V wieku zwracały dużą uwagę na skłanianie kolejnych hierarchów do podpisywania uchwalonych w czasie obrad postanowień¹²⁶. Przy realizacji rozstrzygnięć soborowych (synodalnych też) dochodzi do tego fakt nieodmawiania w czasie liturgii tekstu *credo* obowiązującego daną wspólnotę, co mogło potęgować zamieszanie wśród mniej wykształconych członków gmin, do których raczej zaliczali się Germanie¹²⁷. Jednak nie można zapomnieć o plemiennej piśmiennej elicie, dla której Wulfila dokonał przekładu części Biblii na język germański (w tym przypadku

¹¹⁸ Jurik 2021, 82–84; Kraft 1966, 507; Russell 1994, 135–136; Williams, Friell 1994, 51.

¹¹⁹ Jurik 2021, 82–85; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 135–136; Williams, Friell 1994, 51.

¹²⁰ Brennecke 1988, 23, 54; Jurik 2021, 82–84; Kraft 1966, 507; Williams, Friell 1994, 51.

¹²¹ Brennecke 1988, 23, 54; Dassmann 1996, 149; Giesecke 1939, 8–9; Jurik 2021, 82–84; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 136; Russell 1994, 135–136; Thompson 1963, 63; Williams, Friell 1994, 51.

¹²² Giesecke 1939, 8–9; Russell 1994, 135–136; Thompson 1963, 63.

¹²³ Dassmann 1996, 149; Russell 1994, 135–136; Williams, Friell 1994, 49–50.

¹²⁴ Sychała 2007a, 145–151.

¹²⁵ Sychała 2007a, 148–179.

¹²⁶ Clark 2004, 34, 88; Sychała 2007a, 141–204.

¹²⁷ Jord., *Get.*, 267; Clark 2004, 88; Kasprzak 2010, 24–25; Thompson 1963, 63; Wygralak 2004, 12.

mówi się wprost o gockim)¹²⁸. Dla lepszego zrozumienia wśród czytelników chrześcijaństwa podkreślił w nim elementy związane z walką, heroicnością i męstwem wojowników żydowskich¹²⁹. Szczególnie przydatny był dla tego celu Stary Testament¹³⁰. Niekiedy podkreśla się, że za przyjęciem nauk antynicejskich przez Germanów stał fakt, że tzw. arianizm nie był scentralizowany, a tzw. katolicyzm był już w tym okresie prężnie zorganizowany¹³¹. Świadczy to tylko o braku wiadomości danego autora na temat organizacji Kościoła w IV–V wieku. Do późniejszej centralizacji było mu bowiem bardzo daleko.

Inaczej wygląda sprawa z kolejnymi plemionami germańskimi, które przyjmowały podobno chrześcijaństwo w wersji antynicejskiej, co nie znaczy, że na pewno anomejskiej, gdyż teoretycznie nowa religia miała podlegać królowi plemienia¹³². Podobnie jak w przypadku znaczenia terminów używanych przez chrześcijan należy zauważyć, że kwestie wyznaniowe członków najróżniejszych plemion barbarzyńskich, w tym przypadku germańskich, nie były osobistą sprawą zainteresowanych jednostek, ale podlegały osądowi starszyny, a szczególnie wiecu¹³³. Taka była teoria, w praktyce nie wiadomo jak funkcjonował wiec we wspólnotach wieloetnicznych, grupujących się wokół charyzmatycznego lidera¹³⁴. Do tego dochodziła sprawa jego kompetencji w dziedzinie wyznaniowej, gdyż sama struktura religii naturalnej wykluczała właściwie jej zorganizowane, masowe opuszczenie. Zmiany w tej dziedzinie polegały z reguły na przyjęciu nowych bogów, a nie na wyrzuceniu starych. Wyjątek jakim był wiec w Islandii, zwany Althingiem, który oficjalnie zadekretował przyjęcie religii Chrystusa, jest sprawą o kilkaset lat późniejszą¹³⁵. Największą tajemnicą tej decyzji jest sam fakt jej podjęcia przez zgromadzenie złożone w większości z pogan¹³⁶. Podawane polityczne powody nie do końca wydają się być racjonalne¹³⁷. Należy podkreślić, że w ten sposób zakończono okres współistnienia religii chrześcijańskiej i wyznań tradycyjnych na podanym obszarze¹³⁸.

¹²⁸ Jord., *Get.*, 267; Clark 2004, 88; Dassmann 1996, 149; Heather 2008, 491; Kasprzak 2010, 25; Kraft 1966, 507; Leciejewicz 2000, 60; Longosz 1983, 125, 128; Marrou 1997, 134; Russell 1994, 136, 206; Snædal 2013, 156–159; Thompson 1963, 62–63; podkreśla, że język gocki w swej wersji literackiej jest dziełem misjonarzy łacińskich i greckich pracujących w czasach Wulfili; Vössing 2018, 41–42; Wygralak 2004, 12.

¹²⁹ Jord., *Get.*, 267; Clark 2004, 88; Heather 2008, 491; Kasprzak 2010, 25; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 125, 128; Russell 1994, 136, 206 (przyp. 74); Thompson 1963, 62–63.

¹³⁰ Jord., *Get.*, 267; Heather 2008, 491; Jurik 2021, 81–84; Kasprzak 2010, 25; Kraft 1966, 507; Longosz 1983, 125, 128; Russell 1994, 136; Thompson 1963, 57; Vössing 2018, 41; Wygralak 2004, 12.

¹³¹ Dassmann 1996, 149–150; Kraft 1966, 507; Russell 1994, 139–140.

¹³² Longosz 1983, 127; Russell 1994, 134–139; Thompson 1963, 57, 70–77; Vössing 2018, 41–43.

¹³³ Longosz 1983, 127; Russell 1994, 130–131, 135–136; Thompson 1963, 57, 62–63, 69–70; Vössing 2018, 42.

¹³⁴ Kontny 2019, 163; Longosz 1983, 127; Russell 1994, 130–133.

¹³⁵ Adamiak 2019, 41–42; Adamiak 2018, 33–39.

¹³⁶ Adamiak 2018, 36–37.

¹³⁷ Adamiak 2018, 36–37.

¹³⁸ Adamiak 2018, 28–30.

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE?

W przypadku Gotów ewentualne postanowienia wiecu, skierowane przeciw chrześcijanom, doprowadziły ok. 348 roku do ich prześladowań przez Atanaryka, a następnie do podziału plemienia na część prochrześcijańską Fritigerna i antychrześcijańską wspomnianego wcześniej wodza¹³⁹. Nie wiadomo, czy do podobnych sytuacji dochodziło przy okazji kolejnych konwersji zbiorowych wśród Germanów¹⁴⁰. Ostatecznie stroną przegraną byli wyznający tradycyjnych bogów zwolennicy króla Atenaryka (Atanaryka z rodu Baltów)¹⁴¹. Poświadczane informacje o funkcjonowaniu pogan wśród rzekomo chrześcijańskich plemion germańskich zdają się potwierdzać, że panowała wewnątrz nich pewna tolerancja religijna, choć trzeba jednak pamiętać, że ważnym elementem jedności plemiennej były wspólne uroczystości religijne, co prowadziło do prób wymuszenia jednolitości w dziedzinie wierzeń¹⁴². Natomiast w IV i V w. po Chrystusie jest oczywiste, że jedynie osoby nie podlegające władzy wiecu w teorii mogły same decydować o swoim losie również w sprawach religijnych¹⁴³. Tak też miało być z początkowymi wyborami religijnymi Gejzeryka, Teodoryka i Chlodwiga¹⁴⁴. Jakie akty te miały znaczenie dla wspólnoty plemiennej jest trudne do interpretacji, wydaje się jednak, że większość członków tych plemion nie była, bez potwierdzenia wiecowego, tym faktem zobowiązana do żadnych kroków w dziedzinie religijnej¹⁴⁵.

Wydaje się, że to Afryka stała się miejscem kształtowania etnicznej świadomości plemion rządzonych przez Gejzeryka jako Wandalów¹⁴⁶. Jednym z wyróżników tej odrębności, obok kultury, miała być religia, i to chrześcijańska, w jej nienicejskim wydaniu¹⁴⁷. Natomiast językiem Wandalów był ich własny, będący dialektem języka gockiego, ale państwowym

¹³⁹ Filost., *HE*, IX 17; Jord., *Get.*, 136–138; Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Zos., *Hist.*, IV 34; Errington 1996, 10–11, 13, 15; Kałużny 2017, 40–42; Kasprzak 2010, 26; Longosz 1983, 127, 141; Russell 1994, 136, 140–141; Strzelczyk 1984, 97–104.

¹⁴⁰ Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Kałużny 2017, 40–41; Longosz 1983, 141; Thompson 1963, 68–70.

¹⁴¹ Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Jurik 2021, 82–83; Kałużny 2017, 42.

¹⁴² Soc., *HE*, IV 33; Soz., *HE*, VI 37; Kałużny 2017, 49; Kontny 2019, 165; Thompson 1963, 68–71.

¹⁴³ Kałużny 2017, 41–42; Russell 1994, 130–133.

¹⁴⁴ Cassiodorus (Cas.), *Varia (Var.)*, red. T. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica (MGH) AA XII*, Berolini 1894, II 41; Prokopiusz z Cezarei (Proc.), *Historia wojen, t. 1: Wojny z Persami i Wandalami (Bellum Vandalicum)*, tłum. D. Brodka, ŻH, Kraków 2013, I 22; Quest 2020, 226; Rouche 2015, 232–234, 243, 249–250, 252–254, 257–258; Wilczyński 2018, 503; Żurek 2016, 25–26.

¹⁴⁵ Kałużny 2017, 41–42, 49.

¹⁴⁶ Hyd., *Chron.* „Wandali Balearicas insulas depraedantur deinde Carthagine Spartaria, et Hispali eversa et Hispaniis depraedatis, Mauritaniam invadunt”; Döbler 1992, 294; Ennabli 1997, 46; Frend 1985, 302–303; Heather 2006, 328; Kasparski 2013, 222–224; Kasprzak 2010, 27; Kazański 2020, 206–207; Macpherson 1989, 65–66; Quest 2020, 218; Spychała 2020, 211; Strzelczyk 1992, 138–139; Vössing 2018, 61–62; Wilczyński 2020, 527–528.

¹⁴⁷ Döbler 1992, 294; Kasprzak 2010, 27; Kazański 2020, 207: zauważa, że na terenie państw Wandalów zachowały się reliefy, do których podobne można znaleźć na Słowacji; Quest 2020, 218, 221–222; Spychała 2020, 211–212; Wilczyński 2020, 527–528.

była dalej prawdopodobnie łacina¹⁴⁸. Wiadomo, że Wandalowie posługiwali się gotycką Biblią, przetłumaczoną przez Wulfilię¹⁴⁹. Zdaniem Konrada Vössinga, w Afryce powstał nowy, terytorialny Kościół z patriarchą, biskupem Kartaginy, innymi biskupami i prezbiterami wyznający chrześcijaństwo ariańskie¹⁵⁰. Ostatnie stwierdzenie niemieckiego historyka jest błędne. Ten tytuł patriarchy nie był uznawany przez chrześcijan poza wspólnotą dzielącą religijne zapatrywania Wandalów. Podobnie John Martin podaje, że Wandalowie utworzyli w Kartaginie patriarchat homejski, choć jednocześnie uważa, że byli oni arianami, co wzajemnie się wyklucza¹⁵¹. Wydaje się, że mimo takich wątpliwości Kościół ten był na tyle żywotny, że prowadził nawet misje na terenie Mauretanii¹⁵². Jeżeli chodzi o wspomniane wyznanie, uznawane przez władców Wandalów, to był to na pewno kościół antyhomouzjański, ale nie wiadomo, czy wyznawali oni homeizm, czy anomeizm¹⁵³. Ten afrykański Kościół był normalną dla chrześcijaństwa, terytorialną, hierarchicznie zorganizowaną wspólnotą składającą się zarówno z Germanów jak i z podbitej ludności rzymskiej czy punickiej¹⁵⁴. Znalaziono nawet inskrypcję (antynicejskiego) biskupa Victorinusa, którego się podejrzewa, że był konwertytą na to wyznanie¹⁵⁵. Nie był prawdopodobnie jedynym z 466 biskupów katolickich (nicejskich) pełniących swą funkcję pod panowaniem Wandalów, 88 odpadło, co oznacza przejście na antynicejską odmianę chrześcijaństwa ok. 20%¹⁵⁶. Z autorów najnowszych prac poświęconych temu problemowi, Dieter Quest i Marek Wilczyński zaliczają tenże afrykański Kościół do arian, co, jak już wspominałem, nie wyjaśnia wiele¹⁵⁷. Podobnie czynią także np. J. Martin, Jerzy Strzelczyk¹⁵⁸, William Hugh Clifford Frend i Stanisław Adamiak, którzy uważają, że Wandalowie byli arianami, co nie jest jednak zgodne z rzeczywistością, chyba, że uważa się ich za anomejczyków¹⁵⁹. Teren zajęty przez Wandalów

¹⁴⁸ Döbler 1992, 294; Frend 1985, 300; Kasperski 2013, 223–224; Kasprzak 2010, 27; Kazański 2020, 207; Macpherson 1989, 65–66; Quest 2020, 218; Vössing 2018, 43.

¹⁴⁹ Döbler 1992, 294; Kasprzak 2010, 27; Piganiol 1972, 59; Spychała 2020, 212; Vössing 2018, 61–62.

¹⁵⁰ Döbler 1992, 294; Ennabli 1997, 30–38, 150–151; Kasprzak 2010, 27; Martin 1987, 136; Macpherson 1989, 65–66; Vössing 2018, 61; Wilczyński 2020, 529.

¹⁵¹ Martin 1987, 136–137.

¹⁵² Döbler 1992, 294–295; Kasprzak 2010, 27; Vössing 2018, 62; Wilczyński 2020, 529.

¹⁵³ Döbler 1992, 294–295; Ennabli 1997, 150–151; Macpherson 1989, 65–66; Quest 2020, 222, 225; Spychała 2020, 213; Wilczyński 2020, 529.

¹⁵⁴ Döbler 1992, 294–295; Ennabli 1997, 30–39; Macpherson 1989, 65–66; Quest 2020, 225–226; Strzelczyk 1992, 138–139; Wilczyński 2020, 527, 529.

¹⁵⁵ Döbler 1992, 294–295; Kasprzak 2010, 27; Quest 2020, 225–226.

¹⁵⁶ Czuj 1930, 9; Ennabli 1997, 153: podkreśla, że wygnano 120 biskupów katolickich; Macpherson 1989, 65–66; Mączyńska 1996, 151.

¹⁵⁷ Quest 2020, 225–226; Wilczyński 2020, 529.

¹⁵⁸ Döbler 1992, 294; Kasprzak 2010, 27; Strzelczyk 1992, 138; Wilczyński 2020, 529: podaje, że Gejzeryk chciał uczynić arianizm wyznaniem państwowym.

¹⁵⁹ Adamiak 2009, 14; Döbler 1992, 294; Frend 1985, 300, 303; Kasprzak 2010, 27; Martin 1987, 137; Wilczyński 2020, 529.

był wcześniej miejscem gdzie rozwijał się nie tylko Katolicki Kościół nicejski, ale również, o podobnej nazwie, wspólnota zwana przez jej krytyków Kościołem donatystów¹⁶⁰. Uważano czasami, że przyjmowali oni postanowienia Nicei w kwestii doktrynalnej, ale np. Frend zauważył, że dzieło ich założyciela Donata zatytułowane „De Spiritu Sancto” zawierało przednicejską teologię homejską¹⁶¹. W ten sposób donatyści byliby nie tylko schizmą, ale i herezją, co jednak nie jest tak oczywiste, jakby to na pozór wyglądało¹⁶². Donat miał podpisać się pod listem synodalnym z Sardyki-Filippopolis z 342 roku, który był doktrynalnie homejski¹⁶³. Bardziej znany jest fakt, że donatyści nie uznawali właściwie święceń duchownych udzielanych przez nicejczyków, co oczywiście utrudniało wzajemny dialog¹⁶⁴. W wyniku oddziaływania władzy państwowej w czasie tzw. konferencji kartagińskiej w 411 roku połączyli się oni oficjalnie z nicejczykami, ale znaczna ich część pozostała przy swoich poglądach¹⁶⁵. Jednym z charakterystycznych elementów doktryny donatystów było kultywowanie starochrześcijańskiego zwyczaju ponownego chrztu osób wyznających inne niż oni poglądy na doktrynę chrześcijańską¹⁶⁶. Podobnie czynili przeciwnicy Nicei z innych wyznań, w tym homejczycy i anomejczycy¹⁶⁷. Kościół homouzjański (nicejski) czytał tak tylko wtedy, gdy chrztu nie udzielono w imię „Ojca, Syna i Ducha Świętego”¹⁶⁸. Paweł Diakon podaje, że Wandalowie w Afryce chrzcili stosując formułę „chrzczę ciebie w imię

¹⁶⁰ Augustinus Aurelius (Aug.), *Epistulae*, Pars II.: Ep. XXXI-CXII, (rec.) A. Goldbacher, CSEL 34, 2, Vindobonae 1898, 43, I 1-II 11; Hil., *Trin.*, VI 15–16; Optat z Milewy, *Tractatus contra Donatistas*, Sources Chrétiennes (SCH) 412-413, red. M. Labrousse, Paris 1995–1996, II 4 3–5; Adamiak 2009, 13–14; Döbler 1992, 294; Ennabli 1997, 43; Kotuła 1972, 29–45, 195–226; Spychała 2016, 372, 415–419; Strzelczyk 1992, 111: uważa donatystów za schizmę, co nie jest do końca pewne, gdyż ich nauka była początkowo przednicejska, czyli prawdopodobnie homejska, nie wiadomo, czy uznali „współistotność”, jeżeli nie, to byli herezją.

¹⁶¹ Aug., *Ep.*, 43, I 1-II 11; Hier., *Vir. ill.*, 93, podaje, że „Donatus, a quo Donatiani per Africam sub Constantio Constantinoque principibus pullulaverunt [...] Extant ejus multa ad suam haeresim pertinentia opuscula, et de Spiritu sancto liber, Ariano dogmati congruenes”; S. Hilarii episcopi Pictaviensis, *Fragmenta Historica*, (FH), [w:] idem, *Opera*, Pars 4: *Tractatus misteriorum. Collectanea antiariana Parisina (Fragmenta Historica) cum appendice (Liber I ad Constantium). Liber ad Constantium imperatorem (Liber II ad Constantium). Hymni, Fragmenta minora. Spvria*, rec. A. Feder, CSEL 65, Vindobonae, Lipsiae 1941, 1, 2; idem, *Liber de synodis seu fide orientalium*, PL 10, Parisiis 1845, 34; Opt., *Don.*, I 23 2; 24 1- 2; 25 1; Adamiak 2009, 14: określa poglądy Donata jako semiarianские, co nic nie wyjaśnia, gdyż homejczycy nie byli arianami, nawet w połowie; Frend 1985, 170.

¹⁶² Aug., *Ep.*, 43, I 1-II 11; idem, *The de haeresibus* (Haer.), a transl. with an introd. L. G. Müller, PatSt XC, Washington 1956, 51: jako pierwszy miał użyć określenia semiarianizm; Adamiak 2009, 14; Frend 1985, 170; Strzelczyk 1992, 111–117.

¹⁶³ Adamiak 2009, 14; Frend 1985, 170; Klein 1977, 111–116; Martin 1987, 136–137; Spychała 2007a, 165–168; Strzelczyk 1992, 112–117.

¹⁶⁴ Aug., *Ep.*, 43, I 1-II 11; Aug., *Contre les lettres de Pétilien (C. Pet.)*, red. B. Quinot, [w:] *Œuvres de Saint Augustin, Traités anti-donatistes*, vol. III, Paris 1967, II 107–108; Adamiak 2009, 13–14; Strzelczyk 1992, 112–117.

¹⁶⁵ Adamiak 2009, 13–14; Strzelczyk 1992, 117–118.

¹⁶⁶ Aug., *C. Pet.*, II 107-108; Opt., *Don.*, I 27-28; Petts 2011, 54: podaje, że formuła wyznania wiary była w Kościele w pierwszych wiekach zmieniana, co wydaje się być wnioskiem po prostu błędnym; Spychała 2007a, 81.

¹⁶⁷ Aug., *C. Pet.*, II 107–108; Spychała 2020, 213–214.

¹⁶⁸ Opt., *Don.*, I 27–28; Spychała 2020, 213–214.

Ojca przez Syna w Duchu Świętym”¹⁶⁹. W tej sytuacji konieczny był nowy chrzest. Przybycie Germanów niewątpliwie zmieniło w Afryce rozkład sił między obozami, gdyż katolikom nicejskim zabrakło państwowego protektora¹⁷⁰. Można zauważyć, że obok wspomnianych odłamów chrześcijan funkcjonowali na tym obszarze również montaniści, marcjonici, nowacjanie, manichejczycy oraz dalej liczni poganie¹⁷¹. Biskup Wity Wiktor w swojej pracy o prześladowaniach Wandalów zauważa, że znaleziono licznych manichejczyków wśród duchowieństwa „ariańskiego”, co może, ale nie musi być prawdziwe¹⁷². Sądzi się również, że nie ma dowodów na masowe przechodzenie donatystów na wiarę Wandalów¹⁷³. Natomiast Wiktor z Wity podaje, że konwertytą z donatystów był na pewno ich biskup Nika-zjusz¹⁷⁴. Na religię zdobywców przeszło około 20% biskupów nicejskich, ale więcej wiemy jedynie o katolickim mnichu i prezbiterze o imieniu Fastidiosus i biskupie oficjalnego Kościoła o imieniu Victorinus, którzy byli konwertytami¹⁷⁵. Fastidiosus był także pisarzem, bro-niącym w języku łacińskim stanowiska doktrynalnego swego Kościoła, niestety z zachowa-nych fragmentów wiele się nie wyczyta¹⁷⁶.

Pomocą są akta urzędowe. W edykcie do nicejczyków, wydanym w siódmym roku swego panowania, król Huneryk nazywa ich „homouzjanami”, gdyż katolikami są Wandalowie¹⁷⁷. Ponowny edykt zaś tegoż króla z 24 lutego 484 roku, który przewidywał kary pieniężne za nieprzyjęcie wiary Kościoła nadzorowanego przez Wandalów (Adamiak i Fren-d podają ariańskiego) wymieniał jako adresatów również tzw. *circumcelliones*, czyli kiedyś zbrojne ramię donatystów¹⁷⁸. Tym razem katolicy i donatyści stanęli w jednym szeregu. W tym samym edykcie, zakazującym im odprawiania kultu, określił on jasno doktrynę swego Kościoła

¹⁶⁹ *Pauli Diaconi historia Romana*, a cura di A. Crivellucci, Fonti per la storia d'Italia 51, Roma 1914; XVI 4; Spychała 2020, 213.

¹⁷⁰ *Vic. Vit., Pers.*, I 11-12 14 17; Adamiak 2009, 13-14; Döbler 1992, 294-295; Ennabli 1997, 150-152; Fren-d 1985, 300-302; Giesecke 1939, 171-173; Martin 1987, 43, 137; Mączyńska 1996, 151; Strzelczyk 1992, 112-117; Wilczyński 2020, 159.

¹⁷¹ Augustinus (Aug.), *Confessiones (Conf.)*. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch, (rec.) J. Bernhart, München 1955, III 6-10; Eus., *HE*, V 13 6-16; Evagrius Scholasticus (Ewag.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with scholia (HE)*, red. J. Bidez, L. Parmentier, London 1898, V 18: odnośnie pogan w Syrii; Pos., *Vita*, XXXI 6-8; *Vic. Vit., Pers.*, II 1; Adamiak 2009, 15; BeDuhn 2000, 23-30, 34-38; Döbler 1992, 294-295; Fren-d 1985, 300-301; Spychała 2016, 520; Strzelczyk 1992, 117-118; Wilczyński 1991, 107-109; Williams, Friell 1994, 48: dodają do tej listy: sabelian, macedonian i cyprianistów, czyli nicejskich katolików.

¹⁷² *Vic. Vit., Pers.*, II 1 6; Mączyńska 1996, 151; Wilczyński 2020, 529.

¹⁷³ *Vic. Vit., Pers.*, III 3-7; Adamiak 2009, 14; Fren-d 1985, 300-301; Giesecke 1939, 173-174; Kasprzak 2010, 27; Martin 1987, 136-137.

¹⁷⁴ *Vic. Vit., Pers.*, III 26; Czuj 1930, 7.

¹⁷⁵ Adamiak 2009, 15; Fren-d 1985, 300; Kasprzak 2010, 27; Quest 2020, 225-226.

¹⁷⁶ Fastidiosus (Fast.), *Sermo*, PL. XV, Parisiis 1845, 375; Fren-d 1985, 300; Kasprzak 2010, 27.

¹⁷⁷ *Vic. Vit., Pers.*, II 15; Büttner 1959, 69; Döbler 1992, 294-295; Ennabli 1997, 150-152; Fren-d 1985, 301; Giesecke 1939, 175; Kasprzak 2010, 27; Martin 1987, 43, 137; Mączyńska 1996, 151; Wilczyński 2020, 531.

¹⁷⁸ Aug., *C. Pet.*, II 10-11 23-28; Adamiak 2009, 15; Büttner 1959, 66-70; Ennabli 1997, 150-151; Fren-d 1939, 301; Giesecke 1939, 174-178; Kasprzak 2010, 27; Martin 1987, 137; Wilczyński 2020, 531-532.

jako naukę ogłoszoną w 359 roku przez synod w Seleucji-Ariminum, czyli jakby się wydawało homeizm¹⁷⁹. Sprawa nie jest jednak oczywista, gdyż podanie nazw obu synodów w jednym przywołaniu, świadczy albo o całkowitej niewiedzy monarchy i jego otoczenia, lub o celowej akcji kogoś w kancelarii lub ostatecznie Wiktora z Wity¹⁸⁰. Problem polega na tym, że oba synody, zgodnie z zamiarem Konstancjusza II, nie miały ogłaszać swojego *credo*, ale wyznaczyć po dziesięcioosobowej komisji dla jego wspólnego opracowania¹⁸¹. Ostatecznie w Ariminum poparto postanowienia Nicei, natomiast w Seleucji homeizm¹⁸². Zebrane w Nike wspomniane delegacje wydały zaś oświadczenie, które określano mianem *credo* z Nike, co językowo było zbliżone do nazwy Nicei¹⁸³. Doktrynalnie był to tekst mieszczący się między homeizmem a anomeizmem¹⁸⁴. Jeżeli do tego odwołał się w swym edykcie król, to dalej nie wiadomo, za czym opowiadał się monarcha, gdyż nie ukonstytuowała się ostatecznie żadna wspólnota, która przyjąłaby rozporządzenie cesarza i biskupów z Nikei za swoją doktrynę¹⁸⁵. Cesarz Konstancjusz bardzo szybko na synodzie w Konstantynopolu opowiedział się bowiem zdecydowanie za homeizmem¹⁸⁶. Taka od 360 roku była oficjalna doktryna Kościoła na Wschodzie i Zachodzie, choć zachodni biskupi powrócili po śmierci Konstancjusza do wiary nicejskiej¹⁸⁷. Jak z tego widać, nie wiadomo, czy Wandalowie wyznawali w Afryce homeizm, czyli nie byli arianami, czy jednak głosili anomeizm, czyli można byłoby tak ich określać¹⁸⁸.

¹⁷⁹ *Athanassi de synodis Arimini in Italia, et Seleucia in Isauria, celebratis (Syn.)*, PG 26, Parisiis 1857, 8; Filost., *HE*, IV 10; Opt., *Don.*, II 4, 3-5; Soc., *HE*, II 37, Soz., *HE*, IV 17, Vic. Vit., *Pers.*, III 2; Büttner 1959, 68–70; Döbler 1992, 294–295; Ennabli 1997, 16: podaje, że bp. Kartaginy Restitutus przewodził synodowi w Ariminum i poparł na nim homoios; Frend 1985, 301; Kopecek 1979, 332, 351–352; Mączyńska 1996, 151; Spychała 2007a, 178–179; Wilczyński 2020, 531–532.

¹⁸⁰ *At.*, *Syn.*, 8–18; Frend 1985, 300–302; Wilczyński 2020, 529–532.

¹⁸¹ *Soc.*, *HE*, II 37; *Soz.*, *HE*, IV 16-17; Frend 1985, 301–302; Kasprzak 2010, 27; Kopecek 1979, 332, 337–338, 351–352.

¹⁸² *At.*, *Syn.* 28; *Syn. Arim.*, 359 r., can. 3: “Sic credimus placere omnibus posse catholicis a symbolo accepto recedere nos oportere, quod in collatione apud omnes integrum recognovimus, nec a fide recessuros, quam per prophetas a Deo Patre per Christum nostrum docente Spiritu sancto”; *Soc.*, *HE*, II 37 39-41; *Soz.*, *HE*, IV 17; Frend 1985, 301; Kasprzak 2010, 27; Kopecek 1979, 336–338, 351–352; Wilczyński 2020, 532–533.

¹⁸³ *Syn. Nike*, [w:] *Acta Synodalia ann. 50-381 (AS). Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, Synodi et Collectiones Legum, vol. 1: oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006, *ŻMT* 37, 359, *credo* 1: „według Pisma podobny do Ojca, który go zrodził, którego zrodzenia nie zna nikt, tylko Ojciec, który go zrodził”. Jak widać, nie ma określenia przed wszystkimi wiekami, które w katolickim, nicejskim *credo* sygnalizowało zrodzenie przed czasem; *Soc.*, *HE*, II 41; *Soz.*, *HE*, IV 19; Kasprzak 2010, 27; Wilczyński 2020, 533.

¹⁸⁴ *Nike*, 359, *credo* 1-4; *Soc.*, *HE*, II 41; *Soz.*, *HE*, IV 19; Büttner 1959, 68–69; Wilczyński 2020, 532.

¹⁸⁵ *Nike*, 359, *credo* 1-4; *Soc.*, *HE*, II 41; *Soz.*, *HE*, IV 19; Wilczyński 2020, 532.

¹⁸⁶ *Nike*, 359, *credo* 1-4; *Soc.*, *HE*, II 41; *Soz.*, *HE*, IV 19; Kopecek 1979, 355–356; Wilczyński 2020, 532.

¹⁸⁷ Marcin z Bragi (Marc.), *De Trina Mersione (Trin.)*, [w:] Marcin z Bragi, *Dziela*, tłum. W. Wójcik, M. Starowieyski, M. Rola i inni, Ad Fontes, 6, Kęty 2008. O stosunku biskupów Zachodu do arianizmu świadczy np. list Marcina z Bragi, w którym stwierdza on, że „Absit, quia illi, ex nobis ut scriptum exeuntes, praeter minorationem Deitatis Dei et Spiritus Sancti, cetera ita penes se retinent sicut nos” (Marc., *Trin.*, 4); *Nike*, 359, *credo* 1-4; *Soc.*, *HE*, II 41; *Soz.*, *HE*, IV 19; Kopecek 1979, 355; Wilczyński 2020, 532.

¹⁸⁸ *Nike*, 359, *credo* 1-4; *Soc.*, *HE*, II 41 47, III 1 4-7; Döbler 1992, 294; Kopecek 1979, 355; Wilczyński 2020, 532.

Takich problemów z nazewnictwem nie miał np. Wiktor z Wity, dla którego Wandalowie są niewątpliwie już tylko arianami, gdyż zgodnie z pismami obrońców nauki soboru do tegoż obozu zaliczono też homejczyków, nie przejmując się faktem, że nie taka była ich doktryna¹⁸⁹. Niewątpliwie polityka nowych władców Afryki w kwestii religijnej nawiązywała do okresu działań Konstantyna i jego synów oraz Walensa i Teodozjusza Wielkiego, odnośnie wpływu władcy na Kościół (Kościół)¹⁹⁰. Odbieranie i nadawanie budynków kościelnych, mianowanie i usuwanie hierarchów, skazywanie ich na wygnanie, organizowanie synodów są tego przykładem, choć niewątpliwie nakazanie spalenia wandalskiego (homejskiego, anomejskiego) patriarchy Kartaginy Jukunda wykracza poza normę zachowania nawet w cesarskim Rzymie¹⁹¹. Jednak katolicy i donatyści przetrwali rządy Wandalów w Afryce¹⁹². Mimo zdania wspomnianych wyżej historyków i Russella, arianizm nie był narodową religią Germanów, gdyż w obu przedstawionych możliwościach, czyli anomeizmu, a tym bardziej homeizmu nie można ich sklasyfikować w ten sposób, gdyż zbliżeni doktrynalnie do Ariusza anomejczycy odcinali się od niego, a homejczycy nie byli arianami¹⁹³. Ponadto wspólnoty tego wyznania nie były budowane w oparciu o plemiona germańskie, ale o mieszkańców danego terytorium. Trudno również zaakceptować konkluzję, że rzekomy „germański arianizm” był w generalnej opozycji wobec romanizacji¹⁹⁴. J.C. Russell robi wyjątek dla germańskiej, ariańskiej arystokracji, która miała dalej korzystać z uroków rzymskiej kultury¹⁹⁵. Jednak fakt posługiwania się przez współwyznawców wandalskich w Afryce językiem łacińskim, a nie tylko wandalskim czy gockim, udowadnia, że wyznanie jakim posługiwali się Wandalowie nie było w żaden sposób antyrzymskie ze swej natury¹⁹⁶. Nie ma natomiast dowodów na masowe posługiwanie się przez Wandalów językiem punickim („Punica lingua”)¹⁹⁷. Wandalowie organizacyjnie uważali się za prawdziwych katolików i jako wyznawcy Kościoła Powszechnego, na zajętych obszarach, nie tworzyli wspólnot etnicznych, ale wielonarodowe, które utrzymywały więź z braćmi w wierze na całym obszarze basenu Morza Śródziemne-

¹⁸⁹ Vic. Vit., *Pers.*, III 15; Frend 1985, 300–305; Giesecke 1939, 170–171; Kasprzak 2010, 27; Wilczyński 2020, 532.

¹⁹⁰ Vic. Vit., *Pers.*, I 4–17; II 1–3, 7–8; Frend 1985, 300–305; Giesecke 1939, 171; Kasprzak 2010, 27; Wilczyński 2020, 532–533.

¹⁹¹ Pos., *Vita*, XXXI 6–8; Vic. Vit., *Pers.*, II 5; Giesecke 1939, 171–172; Mączyńska 1996, 151; Wilczyński 2020, 532–533.

¹⁹² Frend 1985, 304–305; Giesecke 1939, 170–171; Wilczyński 2020, 532–533.

¹⁹³ Giesecke 1939, 170–172; Marrou 1986, 197–206; Ożóg 2012, 31–38: zauważa, że „chrześcijaństwo wśród Gotów przybrało charakter Kościoła narodowego, z własnym językiem liturgicznym, z Biblią we własnym języku i z wyznaniem wiary interpretowanym w sposób nieznany nam do końca”; Russell 1994, 141.

¹⁹⁴ Kasprzak 2010, 27; Russell 1994, 141.

¹⁹⁵ Giesecke 1939, 170–171; Kasprzak 2010, 27; Mączyńska 1996, 151; Russell 1994, 141–143.

¹⁹⁶ Mączyńska 1996, 151; Russell 1994, 142 (przyp. 30), 143; Wilczyński 2020, 529–533.

¹⁹⁷ Kasprzak 2010, 27; Strzelczyk 1992, 120.

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE?

go¹⁹⁸. Można się zastanowić, czy fakt wyznawania innej wersji doktrynalnej niż ta dominująca, nicejska, był istotną sprawą dla zachowania ich odrębności wspólnotowej (plemiennej), gdyż doktryna chrześcijańska podzielana przez Wandalów zakładała właśnie tworzenie wspólnot wieloetnicznych¹⁹⁹. Odrębności takiej więc nie gwarantowała. Wyznawanie homeizmu było wyborem religijnym elit, a nie polityką.

---

¹⁹⁸ Aug., *C. Pet.*, II 108 247; Kasprzak 2010, 27; Russell 1994, 140–142; Wilczyński 2020, 529–535.

¹⁹⁹ Kasprzak 2010, 26–27; Mączyńska 1996, 151; Russell 1994, 144–147; Wilczyński 2020, 535.

Bibliografia

- Adamiak G., 2019: *Kościół Katolicki na Islandii do roku 1264*, „Annales Missiologici Posnanienses” 24, 41–57.
- Adamiak G., 2018: *Początki ewangelizacji Islandii*, „Annales Missiologici Posnanienses” 23, 23–39.
- Adamiak S., 2009: *Donatyści pod rządami Wandalów i Bizancjum*, „U schyłku starożytności. Studia Źródłoznawcze” 8, 13–31.
- Albert G., 1984: *Goten in Konstantinopel. Untersuchungen zur oströmischen Geschichte um das Jahr 400 n. Chr.*, Paderborn–München–Wien–Zürich.
- Bartnik C., 1989: *Audianie*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin, 1061.
- BeDuhn J.D., 2000: *The Manichaean Body. In Discipline and Ritual*, Baltimore–London.
- Borchardt C.F.A., 1966: *Hilary of Poitiers’ Role in the Arian Struggle*, Hague.
- Bouларand É., 1972: *L’Hérésie D’Arius et La „Foi” De Nicée. Première Partie: L’Hérésie D’Arius*, Paris.
- Brandt H., 2006: *Konstantin der Grosse. Der erste christliche Kaiser. Eine Biographie*, München.
- Brennecke H.Ch., 1988: *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen.
- Bulas J., 2019: *Late Roman Period and Early Migration Period in the Upper San River basin*, „Acta Archaeologica Carpathica”, 54, 57–76.
- Burczak K., 2004: *Figury retoryczne i tropy w Psalmach na podstawie, Expositio Psalmorum’ Kasjodora*, Lublin.
- Burczak K., 2005: *Prawo azylu w ustawodawstwie synodów galijskich V–VII wieku*, Lublin.
- Büttner T., 1959: *Die Circumcellionen-eine sozial-religiöse Bewegung*, [w:] *Circumcellionen und Adamiten. Zwei Formen mittelalterlicher Haeresie*, red. T. Büttner, E. Werner, Berlin, 1–72.
- Clark G., 2004: *Christianity and Roman Society*, Cambridge.
- Collins R., 2007: *Hiszpania w czasach Wizygotów 409–711*, tłum. J. Lang, Warszawa.
- Colpe C., 1992: *Mysterienkult und Liturgie. Zum Vergleich heidnischer Rituale und christlicher Sakramente*, [w:] *Spätantike und Christentum. Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Kultur und Zivilisation der Kaiserzeit*, red. C. Colpe, L. Honnefelder, M. Lutz-Bachmann, Berlin, 203–228.
- Czuj J., 1930: *Wiktor z Wity i jego dzieło*, [w:] *Wiktor z Wity: Dzieje prześladowania Kościoła w Afryce przez Wandalów*, tłum. J. Czuj, Poznań, 7–32.

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE?

- Czyżewski B., 2016: *Chrzest głowy państwa na przykładzie Chlodwiga i Mieszka*, „E-Patrologos“ 2/3, 30–40.
- Danielou J., 2011: *Symbolika obrzędów chrzcielnych*, [w:] *Pisma wybrane – J. Danielou*, tłum. S. Fedorowicz, Kraków, 9–39.
- Demandt A., 1989: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Ch.*, München.
- Dassmann E., 1996: *Kirchengeschichte II/1. Konstantinische Wende und spätantike Reichskirche*, Stuttgart–Berlin–Köln.
- Długosz D., 2011: *Barbarzyńcy w Północnej Italii. Ostrogoci i Longobardowie*, Warszawa.
- Döbler H., 1992: *Wandalen (Vandalen)*, [w:] *H. Döbler, Die Germanen. Geschichte und Kultur von A–Z. Legende und Wirklichkeit von A–Z. Ein Lexikon zur europäischen Frühgeschichte*, Bindlach, 293–296.
- Ennabli L., 1997: *Carthage. Une métropole chrétienne du IVe à la fin du VIIe siècle*, Paris.
- Errington M.R., 1997: *Church and State in the First Years of Theodosius I*, “Chiron” 27, 21–72.
- Errington M.R., 1996: *Theodosius and the Goths*, “Chiron” 26, 1–27.
- Fonseca B., 2009: *Arianizm u Wizygotów*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 16, 25–44.
- Frend W.H.C., 1985: *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford.
- Giesecke H.E., 1939: *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Berlin.
- Goetz H.W., 1980: *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt.
- Grzywa A., 2019: *Ryty katechumenatu w okresie późnego antyku. W poszukiwaniu analogii i modelu w świecie żydowskim i grecko-rzymskim*, Kraków.
- Grzywaczewski J., 2016: *Znaczenie chrztu Chlodwiga, króla Franków, dla religii katolickiej w Galii*, „E-Patrologos” 2/3, 41–62.
- Hanson R.P.C., 1988: *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381*, Edinburgh.
- Heather P., 2006: *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, przeł. J. Szczepański, Poznań.
- Heather P., 2008: *Goths and Huns c. 320–425*, [w:] *The Cambridge Ancient History XIII*, red. A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge, 487–515.
- Heather P., 2010: *Imperia i barbarzyńcy. Migracje i narodziny Europy*, przeł. J. Szczepański, Poznań.

- Ilski K., 1994: *Pierwsza misja chrześcijańska nad dolnym Dunajem*, [w:] *Studia Moesiaca II*, red. L. Mrozewicz, K. Ilski, Poznań, 85–91.
- Ilski K., 1995: *Biskupi Mezji i Scytii IV–VI w.*, Poznań.
- Jurik M., 2021: *Gothic Christians in Constantinople: The Arians*, „*Graeco-Latina Brunensia*” 26.1, 81–93.
- Kałużny J.C., 2017: *Unknown Apostles of the Grassroots Mission in Gothic Dacia in the Light of The Passion of St. Sabbas the Goth*, „*Folia Historica Cracoviensia*” 23, 37–60.
- Kasperski R., 2012: *Two Amali Peregrinations to the Kingdom of Visigots: How Theoderic the Great and Eutharic Legitimised Their Authority over the ‘United’ Goths*, „*Acta Poloniae Historica*”, 105/2, 5–15.
- Kasperski R., 2013, *Teodoryk Wielki i Kasjodor. Studia nad tworzeniem ‘tradycji dynastycznej Amalów’*, Kraków.
- Kasperski R., 2017: *Kilka uwag o dwóch opowieściach o zwycięstwie Longobardów nad Herulami (Paweł Diakon, Historia Longobardów, I. 20, i Prokopiusz z Cezareii, De Bellis, VI. 14)*, „*Studia Źródłoznawcze*” 55, 11–24.
- Kasprzak D., 2010: *Konwersja na chrześcijaństwo plemion germańskich od IV do IX wieku*, „*Roczniki Historii Kościoła*” 2/57, 19–55.
- Kazański M., 2020: *The Migration of the Vandals and the Suebi to the Roman West and Archaeological Accounts*, „*Acta Archaeologica Carpathica*” 55, 197–214.
- Kokowski A., 2007: *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (Od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*, Warszawa.
- Kolendo J., 1994: *Kontakty Rzymu z barbarzyńcami Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, Kraków, 211–232.
- Kontny B., 2019: *Not Only the Tisa River Basin. The Martial Activities of the Przeworsk Culture Peoples and their Allies in the Roman period*, „*Acta Archaeologica Carpathica*”, 54, 159–190.
- Kopecek T.A., 1979: *A History of Neo-Arianism*, vol. 1–2, Cambridge.
- Kotula T., 1972: *Afryka Północna w starożytności*, Wrocław.
- Kotula T., 1994: *Kryzys III wieku*, [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, Kraków, 121–147.
- Kraft H., 1966: *Wulfila*, [w:] *Kirchenväter Lexikon*, red. H. Kraft, München, 507.
- Krajewski J., 1989: *Antytrynitaryzm*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin, 732.

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE?

- Kulikowski M., 2015: *Wojny Rzymu z Gotami od III wieku do Alaryka*, tłum. Ł. Różycki, Oświęcim.
- Leciejewicz L., 2000: *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław.
- Leppin H., 2012: *Et veni Mediolanum ad Ambrosium episcopum-Augustins Mailand*, [w:] *Rom in Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*, red. T. Fuhrer, Berlin–Boston, 343–355.
- Leszka M.B., 2003: *Między zwolennikami anomeizmu a homejczykami-biskupie peregrynacje Eudoksusza z Germanikei*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2/17, 5–24.
- Longosz S., 1983: *Wulfila. Propagator kultury chrześcijańskiej w starożytnej Mezji i Tracji*, „Vox Patrum” 4, 125–159.
- Macpherson R., 1989: *Rome in Involution. Cassiodorus' Variae in Their Literary and Historical setting*, Poznań.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., 2019: *Die Kulturelle Situation zur Römischen Kaiserzeit im Gebiet des Oberen San. 'Movement and Stabilization. Przeworsk Culture in the Upper Tisa River Basin in the Roman Period'*, „Acta Archaeologica Carpathica” 54/2019, 9–16.
- Marrou H.I., 1997: *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III–VI wiek)*, przeł. M. Węcowski, Warszawa.
- Marrou H.I., 1986: *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303–604)*, [w:] J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, przeł. M. Tarnowska, Warszawa, 177–348.
- Martin J., 1987: *Spätantike und Völkerwanderung*, München.
- Mączyńska M., 1996: *Wędrowki Ludów. Historia niespokojnej epoki IV i V wieku*, Warszawa–Kraków.
- Ożóg M., 2012: *Inter duas potestates. Polityka religijna Teodoryka Wielkiego*, Kraków.
- Petts D., 2011: *Pagan and Christian. Religious Change in Early Medieval Europe*, Bristol.
- Pietras H., 2013: *Sobór nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty i Komentarze*, Kraków.
- Piganiol A., 1972: *L'Empire Chrétien (325–395)*, Paris.
- Pollok J., 1992: *Liturgia chrztu na Wschodzie w drugiej połowie IV wieku na podstawie mistagogicznych homilii Cyryla Jerozolimskiego, Jana Chryzostoma i Teodora z Mopsuestii*, „Studia Antiquitatis Christianae” 10, Warszawa.

- Quest D., 2020: *Creating Memory in Vandal period Africa*, „Acta Archaeologica Carpathica” 54/2020, 215–234.
- Rohr Ch., 1995: *Der Panegyricus des Magnis Felix Ennodius*, [w:] Rohr Ch., *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*, Hannover, 1–192.
- Rouche M., 2015: *Chlodwig król Franków*, tłum. K. Jamroz, Poznań.
- Russell J.C., 1994: *The Germanization of Early Medieval Christianity. A Sociohistorical Approach to Religious Transformation*, New York–Oxford.
- Salomon M., 2004: *Ku nowej tożsamości etnicznej. Plemiona germańskie na Wschodzie w III–VI wieku*, [w:] *Wędrowki i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salomon, J. Strzelczyk, Kraków, 145–158.
- Schimpff V., 2013: *Pagan? Arianisch? Katholisch? Zu welcher Religion bekannte sich das althüringische Königshaus?*, „Concilium medii aevi” 16, 97–184.
- Skibiński T., 2016: *Grzegorz Wielki a konwersja Longobardów*, „E-Patrologos” 2/3, 63–74.
- Snædal M., 2013: *Gothic balsagga*, „Studia Etymologica Cracoviensia” 18, 153–159.
- Sörries R., 1996: *Auxentius und Ambrosius. Ein Beitrag zur frühchristlichen Kunst Mailands zwischen Häresie und Rechtgläubigkeit*, Dettelbach.
- Spychała D., 2007a: *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego, 312–395 r.*, Poznań.
- Spychała D., 2007b: *Stosunki rzymsko-gockie a konflikt katolicko-ariański od Konstancjusza II do Teodozjusza Wielkiego 337–395 r.*, [w:] *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi (Antiquitas XXIX)*, red. K. Nawotka, M. Pawlak, Wrocław, 299–305.
- Spychała D., 2016: *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 1–2, Bydgoszcz.
- Spychała D., 2020: *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz.
- Strzelczyk J., 1981: *Stan badań nad dziejami i kulturą Gotów do chwili osiedlenia się na terytorium rzymskim*, „Roczniki Historyczne” 47/1981, 115–168.
- Strzelczyk J., 1984: *Goci – Rzeczywistość i legenda*, Warszawa.
- Strzelczyk J., 1992: *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa.
- Strzelczyk J., 2014: *Longobardowie. Ostatni z wielkiej wędrówki ludów V–VIII wiek*, Warszawa.
- Śmierchalski-Wachocz D., 2016: *Pomiędzy łagodnością a przemocą – Dylematy władców w starożytności i średniowieczu. Zarys problematyki*, „E-Patrologos” 2/4, 42–59.

W CO WIERZYLI WANDALOWIE W IV I V WIEKU PO CHRYSZTUSIE?

- Thompson E. A., 1963: *Christianity and the Northern Barbarians*, [w:] *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, red. A. Momigliano, Oxford, 56–78.
- Uciecha A., 2016: *Apostolstwo na dworze władcy*, „E-Patrologos” 2/4, 5–14.
- Vössing K., 2018: *Die Vandalen*, München.
- Wilczyński M., 1991: *Bemerkungen über das Verhältnis der Wandalenkönige zu den Überresten des Heidentums in Nordafrikanischen Provinzen*, [w:] *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium*, red. M. Salamon, Cracow, 105–110.
- Wilczyński M., 2016: *Gejzeryk i ‘czwarta wojna punicka’*, Oświęcim.
- Wilczyński M., 2018: *Germanie. W służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e.: studium historyczno-prosopograficzne*, Oświęcim.
- Wilczyński M., 2020: *Heretycki szal czy recepcja cesarskiego prawodawstwa w polityce religijnej królów wandalich? Codex Theodosianus XVI a Edictum Hunirici*, „Vox Patrum” 75, 527–538.
- Wiles M., 1996, *Archetypal heresy. Arianism through the Centuries*, Oxford.
- Williams D.H., 1993: *Ambrose, Emperors and Homoians in Milan. The First Conflict over a Basilica*, [w:] *Arianism after Arius. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, red. M.R. Barnes, D.H. Williams, Edinburgh, 127–146.
- Williams R., 1993: *Baptism and the Arian controversy*, [w:] *Arianism after Arius, Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, red. M.R. Barnes, D.H. Williams, Edinburgh, 149–180.
- Williams R., 2001: *Arius. Heresy and Tradition*, London.
- Williams S., Friell G., 1994: *Theodosius the Empire at Bay*, London.
- Wolfram H., 2003: *Historia Gotów*, tłum. R. Darda-Staab, I. Dębek, K. Berger, Warszawa–Gdańsk.
- Wood S., 2006: *The Proprietary Church in the Medieval West*, Oxford.
- Żurek A. 2016: *Motywy polityczne a religijne w konwersji starożytnych władców*, „E-Patrologos” 2/3, 18–29.

Dariusz Sychała

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

spychala@ukw.edu.pl

ORCID 0000-0002-2901-652X